

J.J.A. BEENAKKER

LUKAS

HET EVANGELIE EN

DE HANDELINGEN VAN DE APOSTELEN

EEN STUDIE

NAJAAR 2012

VOORWOORD

In maart 2009 heb ik een studie afgerond over het evangelie van Markus en dit op mijn website gepubliceerd. In deze studie was mijn aandacht gericht zowel op de figuur van Jezus van Nazareth als op de auteur zelf. Een tweetal vragen stelde ik mezelf: was Markus erin geslaagd een levensechte beschrijving te geven van de historische Jezus en wat kon ik achterhalen over de auteur en zijn motieven om dit evangelie te schrijven op de wijze zoals hij gedaan heeft.

Bij de studie die nu voorligt gaat mijn aandacht uit naar de persoon van de schrijver omdat hij zijn evangelie een vervolg geeft met een tweede boek dat de periode beschrijft na de dood en verrijzenis van Jezus en dat de naam draagt: 'De Handelingen van de Apostelen', kortweg de Handelingen. In dit tweedelig werk kan het ene deel niet los worden gezien van het andere. Wat waren de motieven van Lukas dit tweedelig werk te schrijven en hoe moet ik de samenhang tussen beide delen begrijpen.

Er is nog een andere reden voor mijn speciale belangstelling voor de persoon Lukas en deze heeft te maken met de speciale rol die Lukas speelt bij de inauguratie van het christendom op het eerste Pinksterfeest. Het pinksterverhaal in de Handelingen is van eminent belang bij het aantonen van het bestaan van een rechtstreekse lijn die van Jezus via de apostelen leidt naar hun opvolgers: de zgn. *apostolische traditie*, de overtuiging dat alles direct teruggaat op Jezus en zijn apostelen. Het is de evangelist Lukas die in de Handelingen het begin van het christendom beschrijft op een manier zoals men dat in kerkelijke kringen zo graag ziet. Voor de kerken is dit de garantie, dat alles wat men de gelovigen voorhoudt, afkomstig is van Jezus zelf en van de apostelen. Er is sprake van een ononderbroken lijn die van Jezus naar de apostelen leidt en vandaar naar hun opvolgers. Het is echter twijfelachtig of er echt sprake is geweest van een dergelijke ononderbroken apostolische traditie. Het is een onomstotelijk feit dat het begin van het christendom een pluriform karakter heeft vertoond en dat pas na geruime tijd er een soort eenheid van opvattingen werd bereikt. Dit neemt niet weg dat de wijze waarop Lukas in

zijn tweede boek over de vroegste periode van het christendom schrijft, duidelijk laat merken hoe hijzelf als christen denkt over wat er gebeurd moet zijn na de dood en verrijzenis van Jezus.

Door de eeuwen heen zijn de gelovigen onderricht over het ontstaan van het christendom met behulp van wat te lezen is in de eerste hoofdstukken van de Handelingen. Het beeld dat Lukas ons schetst, is het beeld dat de kerk ons elk jaar weer voorhoudt tijdens de lezingen in de liturgie na Pasen. Er wordt rijkelijk geput uit de Handelingen om de gelovigen voor te houden hoe het christendom in de eerste jaren na de verrijzenis van Jezus gestalte kreeg. Dit beeld is bepalend voor het geloof van de doorsnee christen en dit is blijkbaar ook de bedoeling geweest van Lukas. Het maakt duidelijk, dat vanaf het prille begin de kerk er staat: zo vast als een huis, weet wat zij wil en al een zekere structuur heeft, beter kan het niet!

Toen ik eenmaal een aantal maanden bezig was en op het punt stond mijn aandacht te geven aan het tweede deel van het werk van Lukas, realiseerde ik me al snel, dat Paulus een dominante rol in dit werk speelt. Ik ontkom er dus niet aan ruime aandacht aan deze apostel te schenken omdat zonder een gedegen kennis van zijn brieven ik geen goed oordeel zal kunnen geven. Bovendien zijn zeven van zijn brieven geschreven in de jaren vijftig en vormen dus de oudste schriftelijke bronnen van het nieuwe testament; het eerste evangelie van Markus verscheen pas een twintigtal jaren later. Dat betekent dat Paulus actief is geweest in de beginfase van de nieuwe religie, in de tijd dat men zoekend vorm moest geven aan de nieuwe beweging. Paulus stond dus midden in het ontstaansproces en heeft mede daaraan vorm gegeven, terwijl evangelisten terugkijkend naar wat al tot stand was gekomen in hun lokale gemeente, vastlegden wat het nieuwe geloof voor hun gemeente betekende. Ik zal dus ruim aandacht moeten schenken aan de eerste jaren van de nieuwe beweging

in Klein-Azië omdat daar Paulus al vanaf het jaar 34 actief bij de missionering betrokken was.¹

Vijftig dagen na Pasen is het Pinksteren en treed de kerk vrijmoedig en vol geloof naar buiten! Na zijn verrijzenis had Jezus zijn leerlingen opgedragen in Jeruzalem te blijven en de komst van de Heilige Geest af te wachten. In het begin van Hand. 1 vers 8, formuleert Lukas de zendingsofdracht die Jezus vóór zijn Hemelvaart de apostelen geeft in bewoordingen die getuigen van zijn (Lukas) verwachting voor een glorievolle toekomst van de kerk:

Maar gij zult kracht ontvangen van de heilige Geest die over u komt, om mijn getuigen te zijn in Jeruzalem, in geheel Judea en Samaria en tot het uiteinde der aarde.

In hfdst 2 leest u wat er is gebeurd op het Pinksterfeest, toen de Heilige Geest in kracht over de apostelen kwam en zij in vreemde talen begonnen te spreken. Met een toespraak tot een grote massa bewoners van Jeruzalem dat op het gedruis was toegesnel, maakte Petrus zijn debuut als leider van de nieuwe religie. Hij deed dit zo overtuigend, dat al op de eerste dag drie duizend mensen, na gedoopt te zijn door de apostelen, als de eerste nieuwe leden in de jonge kerk werden opgenomen.

Als de betekenis van Lukas inderdaad zo groot is, zowel voor het bewijs van de 'noodzakelijke' apostolische continuïteit als voor de onderrichting van de gelovigen over het begin van het christendom, dan moeten de antecedenten van Lukas zorgvuldig onderzocht worden.

Wie was Lukas, waar leefde hij en in welke tijd en hoe betrouwbaar is wat hij ons mededeelt?

¹ Het spreukenevangelie ontstond wel in dezelfde tijd als de oudste brieven van Paulus maar de oorspronkelijke uitgave is verloren gegaan terwijl de inhoud ervan wel is opgenomen en terug te vinden in de teksten van Matteüs en Lukas.

Persoonlijke omstandigheden zullen zeker van invloed zijn geweest op zijn visie en daardoor op zijn werk als evangelist. We weten dat alle evangelisten aan ons bekend zijn onder de namen van bekende figuren uit de eerste christentijd. Het is de overtuiging van de meeste exegeten, dat de namen van de werkelijke schrijvers onbekend zijn! Dit hangt onder meer samen met het feit dat een evangelie niet in één keer werd geschreven maar bestaat uit een lange reeks van bijdragen van meerdere personen, met voortdurende verbeteringen en redactionele activiteiten. Na verloop van tijd heeft een eindredacteur voor de definitieve tekst gezorgd die naamloos werd gepubliceerd. In de leemte van de naamgeving is later door de vrome fantasie van het gelovige volk voorzien door de keuze van bekende namen uit de eerste christentijd. U moet dus niet de fout maken door Lukas te plaatsen als een tijdgenoot en discipel van Paulus. De evangelist Lukas is niet dezelfde als de Lukas in de brieven van Paulus en de Handelingen en alles wat bovendien van verschillende kanten over hem gezegd wordt, berust louter op vrome fantasie.

De tijd van ontstaan van dit evangelie is, volgens de overtuiging van moderne exegeten, waarschijnlijk omstreeks het jaar 100, en de plaats van ontstaan ergens in Klein-Azië/Griekenland. De inhoud van het tweedelig werk is trouwens op zich een duidelijke aanwijzing voor een oorsprongsdatum tegen het einde van de eerste eeuw of later. Argumenten hiervoor zult u in het vervolg tegenkomen.

Lukas schreef zijn tweedelig werk tegen het einde van de eerste eeuw, een tijdspanne van ongeveer zeventig jaren scheidt hem van de gebeurtenissen die aan het begin staan van het christendom. Vreemd genoeg is het alleen Lukas die ons iets vertelt over wat er gebeurd moet zijn na de Hemelvaart van Jezus. Waar vond Lukas de informatie die de basis vormt voor zijn eerste hoofdstukken in de Handelingen? De andere evangelisten beperken zich tot de verrijzenis en spreken, wat ons moet verbazen als we het verhaal bij Lukas lezen, niet over wat daarna gebeurde op het Pinksterfeest. Dat Markus en Matteüs niets vermelden is opvallend omdat beide evangelisten, en in ieder geval gemeenteleden van Markus, deze gebeurtenis van dichtbij meegemaakt moeten hebben of er weet van hebben gehad.

Besef goed, dat Lukas pas met schrijven van zijn tweedelig werk begon toen het christendom al meer dan zestig jaar eerder zijn opwachting in Klein-Azië had gemaakt. Feitenkennis is nodig om een goed zicht te krijgen op wat er in de eerste jaren na de dood en verrijzenis van Jezus gebeurde. Het verhaal in de Handelingen van de hand van Lukas over het eerste Pinksterfeest in Jeruzalem en over de verbreiding daarna van het nieuwe geloof in Palestina is geen betrouwbare bron voor een juiste geschiedschrijving. Het feit alleen al dat Lukas waarschijnlijk begon met schrijven ongeveer 70 jaar na de dood van Jezus, doet afbreuk aan de historische betrouwbaarheid van zijn werk. Een globaal verhaal kunnen we van hem verwachten en niets meer. We willen een getuigenis uit de eerste hand van iemand die alles van nabij heeft meegemaakt. Een dergelijke getuige hebben we in de persoon van de apostel Paulus wiens brieven de informatie bevatten over wat plaats vond in Klein-Azië en met hier en daar wat informatie over wat gebeurde in Jeruzalem maar niets over het ontstaan van de nieuwe religie tijdens het Pinksterfeest. De feitenkennis van Lukas kan alleen berusten op wat hij uit de brieven van Paulus kon afleiden en zoals we weten was Paulus in het begin een bestrijder van het nieuwe geloof en geen getuige van het ontstaan ervan. Het Pinksterverhaal geeft feitelijk weer hoe Lukas zich het begin van het christendom heeft voorgesteld en mist een historische basis. In het verdere verloop in de Handelingen zal Lukas afgaan op de informatie die te vinden is in de brieven van Paulus. Deze informatie, hoe beperkt ook, was genoeg voor Lukas, die een ervaren en begaafd auteur was die weet had van de bekende technieken waarover schrijvers in zijn tijd beschikten om leemten in hun feitenkennis op te vullen door gebruikmaking van bekende, steeds terugkerende verhaalvormen.

Lukas blijkt duidelijk te passen in een tijd waarin het christendom in Klein-Azië vaste contouren en structuren begint te vertonen en al een zekere status heeft verworven in het wereldrijk van Rome, hoewel niet zonder interne strubbelingen en vervolgingen. Uit zijn manier van schrijven blijkt dat hij beseft wat het christendom zou kunnen betekenen voor de wereld. Hij kijkt vooruit en richt zijn aandacht op de toekomst en dit is een vingerwijzing voor ons hoe we de

positie en persoon van Lukas moeten inschatten. Deze gedachten zullen we nader uitwerken in de komende hoofdstukken.

Zijn succesverhaal over de eerste jaren van de nieuwe religie te samen met de indrukwekkende wijze waarop hij aan het begin van zijn evangelie Jezus plaatst in het hart van de heilsgeschiedenis voor geheel de mensheid, zijn voor mij redenen geweest juist aan deze aspecten speciaal aandacht te geven. De geschiedenis van de christelijke kerken heeft aangetoond dat Lukas erin geslaagd is van zijn visie over Jezus en het ontstaan van het christendom een werkelijkheid te maken: hij heeft, durf ik zeggen, hiermee geschiedenis geschreven.

Nu we vermoeden dat Lukas schreef vanuit een diep besef van wat het christendom voor de mensheid zou kunnen betekenen, kunnen we accepteren, dat hij met zijn visie over Jezus en het ontstaan van het christendom een werkelijkheid geschapen heeft!

EEN INTRIGERENDE VRAAG

Voordat we beginnen met een bestudering van het werk van Lukas, moeten we ons bezig houden met de vraag: waarom voelde Lukas zich verplicht na het schrijven van zijn evangelie ook nog een verhaal te schrijven over de eerste jaren van het christendom in Klein-Azië. Of zou ik die vraag anders moeten stellen: waarom voelde Lukas zich genooddaakt zijn verhaal in de Handelingen te laten voorafgaan door een evangelie met Jezus als hoofdpersoon. Waar ligt bij hem de nadruk? Waar gaat zijn echte belangstelling naar uit? Het is duidelijk dat de ontwikkeling van het christendom in Klein-Azië hem bijzonder boeide, hij voelde zich duidelijk betrokken bij wat daar gebeurd was en nog steeds gebeurde. Plaatsen we Lukas ergens in Klein-Azië in een tijd na de missionering van Paulus en zijn dood in Rome, dan ligt het voor de hand dat wat daar was gebeurd voor Lukas het echte christendom was en dat daar tevens het echte centrum van de nieuwe religie was te vinden. Niet Jeruzalem maar Antiochië en Rome waren de plaatsen waar het gebeurde. Maar Lukas beseftte ook heel goed dat alles was begonnen in Palestina, het thuisland van de joden, waar Jezus van Nazareth met zijn zoektocht naar het Rijk Gods een beweging in gang had gezet die niet te stoppen was. Was de bewe-

ging in Palestina in het begin een typisch joodse aangelegenheid die langzaam de etnische grenzen van het jodendom overschreed en daarbij in botsing kwam met het joodse establishment en geïsoleerd raakte en moest vechten voor een eigen identiteit, in de hellenistische steden in Klein-Azië vonden de ideeën van Jezus gretig aftrek zowel bij de joodse immigranten die zich thuis voelden in de hellenistische cultuur als ook bij anderen die op zoek waren naar nieuwe zingeving. In een ongelooflijk korte tijd was de christelijke beweging daar een religie geworden, wat niet gebeurde in het thuisland van de joden waar de Jezus-gemeenten niet dat karakter vertoonden. Lukas beseftte heel goed, dat een religie een verhaal nodig had, een levensbeschrijving van de stichter waarin al vanaf de geboorte duidelijk was hoe bijzonder hij was. Maar waarom wilde Lukas een eigen verhaal over Jezus schrijven terwijl hij toch het evangelie van Markus kende? Lukas vond het verslag van Markus waarschijnlijk te kort schieten. Bij Markus komt Jezus niet goed voor het voetlicht, omdat hij voortdurend bezig is zijn eigen problemen op te lossen die te maken hebben met de gemeente waarvan hij de voorganger is. Al zijn aandacht gaat uit naar het zekerstellen van de eigen identiteit van zijn gemeente waarbij de positie van Jezus als Messias van wezenlijk belang is. Voor Lukas was dit allemaal verleden tijd, het heden en de toekomst waren van belang. Met de hem bekende gegevens heeft Lukas een verslag geschreven over het leven van Jezus en hij deed dat met flair zoals blijkt uit de bekende kerstvertellingen. Het verslag is naar klassiek gebruik uit die tijd een verhaal dat men een *Leven* noemt, een gebruikelijke verhaalvorm voor de beschrijving van het leven van beroemde personen. Lukas heeft de vrijheid genomen om met de gegevens die hem ter beschikking stonden een beeld te schetsen waarin hij een eigen interpretatie gaf die paste binnen de context van zijn tijd.

Er is heel wat tijd verlopen tussen de compositie van de tekst van Markus en die van Lukas. Omdat Lukas pas zo laat schreef, was hij goed bekend met zowel de joodse kant van het christendom als met de hellenistische variant in Klein-Azië, waar Paulus actief was. Hij kende de brieven van Paulus die hem inspireerden voor zijn beschrijving van de explosieve start van het christendom in Jeruzalem.

Hij kende ook de teksten van Markus en het zgn. Spreukenevangelie¹ dat de kern van Jezus' boodschap bevat, maar niet het evangelie van Matteüs. Natuurlijk heeft Lukas rijkelijk geput uit deze bronnen. Op momenten dat Lukas zich baseert op Markus, is er maar weinig verschil maar als hij zich beroept op het Spreukenevangelie wordt de tekst levendiger en komt de figuur van Jezus duidelijker naar voren.

Bij Lukas is de geboorte van Jezus omgeven met goddelijke luister. Zijn evangelie begint met een beschrijving van wat er toen gebeurde.

DE KERSTVERTELLINGEN

GEBOORTEVERHALEN VAN JOHANNES DE DOPER EN JEZUS VAN NAZARETH

Geheel in de traditie van de geromantiseerde verhalen over beroemde personen gaat Lukas uitvoerig in op de voortekenen en gebeurtenissen die in verband staan met de geboorte van Jezus van Nazareth. Hierbij liet hij zich leiden door wat de joodse geschriften hem over de komende Messias leerden én door zijn overtuiging dat met de komst van Jezus een nieuwe toekomst was aangebroken voor alle volkeren.

In het evangelie van Lukas wordt het verhaal verteld van de geboorte van Jezus en zijn voorloper Johannes de Doper. Zoals Lukas het vertelt, wordt het voor de lezer duidelijk dat de heilsgeschiedenis van Israël door de geboorte van Jezus van Nazareth ook betekenis krijgt voor de gehele wereld. Lukas gebruikt twee hoofdstukken en een deel van het derde om de lezer het verband te laten zien tussen wat gebeurd is in het verleden, en wat plaats vindt rond de geboorte van Jezus.

¹ Het Spreukenevangelie zit verborgen in de teksten van Lukas en Matteüs die deze spreuken kenden en hebben benut bij het schrijven van hun evangelie. Er is geen originele versie van dit Spreukenevangelie bewaard gebleven. Later hierover meer.

De personen die hierbij centraal staan zijn Sara, de vrouw van Abraham, en Hanna, de moeder van de profeet Samuel aan de ene kant, en Elisabeth, de moeder van Johannes de Doper, en Maria de moeder van Jezus aan de andere kant. In het Oude Testament wordt gesproken over Sara, de vrouw van Abraham in het boek Genesis de hfdst. 18 en 19, en over Hanna, de moeder van de profeet Samuel in 1Samuel hfdst.1, om duidelijk te maken, dat wat voor de mens onmogelijk is, voor God geen probleem oplevert. Sara en Hanna waren in het huwelijk kinderloos gebleven en op een leeftijd gekomen, dat het moederschap voor hen voor altijd een onvervulde wens zou blijven. Maar bij God is alles mogelijk en zo lezen we in 1Samuel 2,1-10 de tekst van het loflied dat Hanna zong toen haar zoon Samuel geboren was. Dit loflied werd later door Maria omgezet in haar danklied bij haar bezoek aan haar nicht Elisabeth. Ouderen onder ons kennen dit danklied onder de naam *Magnificat*.

Ook Elisabeth en haar echtgenoot Zacharias waren al oud en hadden de moed opgegeven nog kinderen te krijgen.¹ Zacharias was een priester en toen hij op een dag in de tempel dienst deed om een wierookoffer te branden voor de Heer, verscheen hem de engel Gabriël:

Toen Zacharias hem zag, ontstelde hij en werd door vrees bevangen. Maar de engel sprak tot hem: 'Vrees niet Zacharias, want uw bede is verhoord, uw vrouw Elisabeth zal u een zoon schenken, die gij Johannes moet noemen'. (Lk 1,12 e.v.)

Maar Zacharias reageerde niet op de manier die de engel verwachtte, hij vroeg namelijk hoe dit mogelijk was gezien de leeftijd van zijn echtgenote, en werd daarom gestraft met het verlies van zijn spraak. Zacharias ging naar huis en maakte zijn vrouw met gebaren duidelijk wat er in de tempel gebeurd was. Korte tijd erna werd zij zwanger en dankte Jahweh die haar schande wilde wegnemen.

¹ Volgens Lukas is Elisabeth een nicht van Maria. Dit gegeven is alleen bij deze evangelist te vinden.

Daarna vervolgt Lukas met het bekende verhaal over het bezoek van de engel Gabriel aan Maria in Lk 1,26 e.v. Toen Maria hoorde dat zij moeder zou worden van de verlosser die zij Jezus moest noemen, vroeg ze hoe dit mogelijk was daar zij geen man bekende. Maar waar Zacharias zich een dergelijke opmerking niet kon veroorloven, werd het Maria niet kwalijk genomen. De engel deelde haar ook mee dat haar nicht Elisabeth in verwachting was. Maria haastte zich om Elisabeth te bezoeken. Tijdens de ontmoeting tussen beide vrouwen heeft Maria de woorden uitgesproken (zie Lk1,46-55) van de lofzang die het *Magnificat* wordt genoemd, in vroegere jaren een regelmatig terugkerend latijns gezang tijdens wat in de rooms-katholieke eredienst het Lof werd genoemd. Het is een blijvende herinnering aan de ontmoeting van deze twee begenadigde vrouwen. Wij waren zo gewend in het Magnificat de stem van Maria te beluisteren, dat we ons nooit hebben gerealiseerd, dat het Lukas geweest moet zijn die deze tekst heeft gecomponeerd (gebaseerd op het loflied van Hanna). Lukas, de evangelist die meer dan anderen beseftte wat de betekenis was van de geboorte van Jezus voor het heil van de mensheid. Hij heeft, wat verborgen in de intimiteit van het gezin bijna een eeuw eerder had plaats gevonden, een eeuw later in beelden en woorden tot leven geroepen en vastgelegd.

Toen de familie en de buren na de geboorte van de zoon van Elisabeth hem de naam van de vader wilden geven, schudde Zacharias van neen en kwam het schrijftablet goed van pas om de naam Johannes in te vullen. Toen werd de tong van de arme man weer losgemaakt en kon hij de Heer danken met profetische woorden over de taak van zijn zoon, Johannes, als de wegbereider van de komende Messias.

JEZUS VAN NAZARETH MOEST GEBOREN WORDEN IN DE STAD VAN KONING DAVID

Volgens Lukas was Jezus de Messias. Hij ging hiervan uit en voelde niet de drang die Markus had dit expliciet aan te tonen, en hij wist ook dat Bethlehem de plaats was waar koning David was geboren. Dit betekende dus voor hem dat Jezus ook daar geboren moest wor-

den. Toevallig wilden de Romeinen in die tijd een volkstelling houden in hun gehele rijk. Iedereen moest afreizen naar de plaats van herkomst van de familie om daar geteld te worden. Stelt u zich eens voor: een chaotische, grillige en nauwelijks controleerbare beweging van rondtrekkende mensen die waarschijnlijk niet goed wisten naar welke plaats ze moesten gaan. Naar de geboorteplaats van hun grootouders of toch nog verder terug in de tijd, misschien naar een plaats waar een illustere voorouder vandaan kwam? Waar was de oorsprong van ieders geslacht precies te vinden? Voor een rechtstreekse afstammeling van David was dit zonneklaar maar voor bijna ieder ander bleef het een grote vraag. Maar waarom zo ingewikkeld doen. Als je geteld wil worden, kun je toch gewoon thuis blijven en hoef je toch niet weg te gaan naar een andere plaats. Het hele verhaal van Lukas is één grote poppenkast en zo onwaarschijnlijk dat het lachwekkend is. Een volkstelling op die manier kan natuurlijk ook niet van belang zijn geweest voor de Romeinse administratie, waar men veelmeer was geïnteresseerd in het ophalen van zoveel mogelijk belastinggeld en daarvoor was het van belang ieder op te sporen die bezittingen had. Lukas begint zijn verhaal in hoofdstuk 2 met de opmerking dat Augustus keizer was en Quirinius gouverneur van Syrië. Hiermee demonstreert hij opnieuw dat hij een serieuze historicus was die wist wat hij neerschreef. Jozef, die verloofd was met Maria, die in verwachting was van haar eerste kind, vertrok dus uit Nazareth in Galilea en ging op weg naar Bethlehem in Judea. Laten we eerlijk tegenover Lukas zijn. Hij wist natuurlijk heel goed dat de reden die hij noemde voor de tocht naar Bethlehem een verzinsel was. Maar Lukas kon natuurlijk geen genoegen nemen met Nazareth als de geboorteplaats van Jezus, want zei men niet: 'kan er uit Nazareth iets goeds komen?'

In het verhaal dat volgt laat Lukas zich leiden door zijn creatieve geest en door zijn kennis van wat gebruikelijk was onder de Joden bij de geboorte van het eerste kind van het mannelijk geslacht. De feitelijke controleerbare basis voor wat Lukas vertelt, ontbreekt en ook de mondelinge overlevering bevat geen aanwijzing voor de juistheid van wat beweerd wordt. Het verhaal geeft typisch weer hoe de evangelist zich het gebeurde heeft voorgesteld: het begin van een nieuwe

fase in de heilsgeschiedenis van God met de mens. Het verhaal van Lukas is in de kerk voor letterlijke waarheid aangenomen en heeft een belangrijke theologische betekenis gekregen. Deze kerstverhalen vertederen ieder jaar opnieuw de kerkgangers als God zich opnieuw weer openbaart als een *God-met-ons*. Onder de evangelisten is Lukas de dichter, de kunstenaar die met enkele pennenstreken op onnavolgbare wijze gebeurtenissen in beeld brengt. In hfdst. 3 in hetzelfde evangelie lezen wij de geslachtslijst van Jozef die moet aantonen, dat de afkomst van Jezus teruggaat op koning David. De Messias moest geboren worden uit het geslacht van koning David, was de algemene opvatting in Israël. De merkwaardige twee-eenheid van de geslachtslijst van Jozef én de maagdelijke geboorte van Jezus, waaraan volgens de letterlijke evangelietekst Jozef part noch deel had, moet de wenkbrauwen van een aandachtig lezer doen fronsen maar blijkt echter voor de flexibele geest van Lukas geen enkel probleem op te leveren. De dichterlijke beschrijving van Lukas wijst naar God die besloten heeft in te grijpen in de geschiedenis van de mensen tot heil en zegen van ons allen. In een dergelijke beschrijving past dichterlijke vrijheid en die laat zich ook zien in de geslachtslijst van Jezus, die ook niet letterlijk te nemen is. Met zijn beschrijving treedt Lukas in het voetspoor van geboorteverhalen uit de klassieke oudheid waarin goden jonge maagden tot bruid namen en zo het leven schonken aan goddelijke zonen. Dergelijke verhalen zijn overal te vinden in de klassieke oudheid. Ze zijn tekenen van een diep menselijke verlangen naar iets dat het aardse ontstijgt, naar iets dat hemel en aarde met elkaar verbindt. Lukas toont hiermee aan een kind van zijn tijd te zijn maar onbedoeld plaatst hij de kerkelijke leiding in een positie van halsstarrig vasthouden aan de overtuiging: *'wat waar is, moet ook letterlijk waar zijn'*. De hardnekkigheid waarmee de kerkelijke leiding steeds iedere vermeende aanval op het dogma van de maagdelijke geboorte te vuur en te zwaard bestrijdt en heeft bestreden, weerspiegelt de bijna panische angst dat aantasting ervan de positie van Jezus in diskrediet zou kunnen brengen. Feit is, dat menig theoloog die het waagde enige opmerking in die richting te maken, tot zijn schade en schande moest ervaren wat de gevolgen voor hem waren.

De verhalen die Lukas vertelt, geven hem de gelegenheid zijn visie naar voren te brengen over de betekenis van de geboorte van Jezus voor de gehele mensheid. Hij doet dit in zijn beschrijving van wat plaats vindt als de ouders het kind Jezus naar de tempel brengen volgens de voorschriften van de joodse wet en voor hem de voorgeschreven offers brengen. Lukas vertelt ons over de grijsaard Simeon die van de heilige Geest de belofte had gekregen niet eerder te sterven dan nadat hij met eigen ogen de komende Messias zou hebben gezien. Simeon nam het kind in zijn armen en sprak:

Uw dienaar laat gij, Heer, naar uw woord in vrede gaan: mijn ogen hebben thans uw heil aanschouwd, dat Gij voor alle volken hebt bereid; een licht dat voor de heidenen straalt, een glorie voor uw volk Israël. (Lk2, 29-32)

HET BEGIN VAN HET OPENBARE LEVEN VAN JEZUS ZOALS LUKAS HET IN BEELD BRENGT

INLEIDING

Lukas ging uit van wat hij vond in de tekst van de evangelist Markus en in het Spreukenevangelie. Als we de teksten van Markus en Lukas naast elkaar leggen, zien we dat er naast een grote mate van overeenkomst tussen beide ook grote verschillen zijn. Lukas heeft niet slaafs gekopieerd wat hij bij Markus vond. Markus stond dicht bij de tijd van Jezus dan Lukas. Hij leefde nog sterk vanuit zijn joodse achtergrond en voor hem stond het belang van zijn eigen gemeente voorop. Een gemeente die nog op zoek was naar de bevestiging van een eigen identiteit, zeker toen de verhouding met de joodse gemeenschap onder druk kwam te staan. We zien dit terug in de wijze waarop Markus vanaf het begin de figuur van Jezus beschrijft. Markus trekt daarbij alle registers open om aan te tonen dat Jezus de verwachte Messias is. Dit geeft aan de positie van zijn gemeenschap een bijzondere basis. Voor Lukas was dit vanzelfsprekend. Voor hem was Jezus de Messias, maar een Messias met een betekenis die de grenzen van de joodse religie ver overschreed. Het verschil in visie wordt dus gedeeltelijk verklaard door de verschillende omstandig-

heden van tijd en plaats waar beide evangelisten mee te maken hadden maar zeker zullen ook de persoonlijke eigenschappen van beide een rol hebben gespeeld. Lukas was de denker, de man die achter de gebeurtenissen naar een dieper liggende waarheid zocht, een kunstenaar die wars van de historiciteit van het gebeuren zelf, schepend het gebeuren naar zijn hand zette. Laten we zien hoe Lukas het begin van het openbare leven van Jezus voor ons in beeld brengt.

HET EERSTE OPTREDEN VAN JEZUS

Na de inleidende hoofdstukken waarin Lukas ons de geboorteverhalen heeft verteld van de hoofdrolspelers Johannes de Doper en Jezus van Nazareth, vervolgt hij in hoofdstuk 3 met de beschrijving van de gebeurtenissen die voorafgaan aan het openbare leven van Jezus. Johannes de Doper wordt aan ons voorgesteld als de stem van een roepende in de woestijn die de weg bereidt voor de komende Messias. Hij doopte in de rivier de Jordaan een doopsel van bekering tot vergiffenis van zonden. Ook Jezus liet zich door Johannes dopen en we lezen dat de hemel zich opende en de Heilige Geest in de gedaante van een duif op hem neerdaalde en een stem uit de hemel klonk:

Gij zijt mijn Zoon, de welbeminde, in U heb ik mijn behagen gesteld.
(Lk 3,22)

Daarna werd Jezus door de Heilige Geest naar de woestijn geleid waar hij veertig dagen verbleef en door de satan op de proef werd gesteld. Wat er zich toen afspeelde in die eenzame plaats vond Lukas beschreven in het Spreukenevangelie. Terwijl Lukas een uitvoerige beschrijving geeft in hoofdstuk 4, beperkt de evangelist Markus zich tot slechts enkele opmerkingen.

Lukas begint daarna het openbare leven van Jezus met het verhaal dat zich afspeelt in de synagoge van Nazareth¹, terwijl Markus het eerste openbare optreden van Jezus laat plaats vinden in de synago-

¹ Lk 4,16 e.v. zie ook Mk 6,4 e.v.

ge van Kafarnaüm. Lukas heeft beide voorvallen verwisseld. Eerst vertelt hij wat er in Nazareth is gebeurd en daarna spreekt hij pas over Kafarnaüm. Wat was de reden van deze verwisseling? Laten we Lukas aan het woord laten.

Lukas begint zijn beschrijving van wat er gebeurt in de synagoge van Nazareth, anders dan Markus, met een tekst uit het boek van de profeet Jesaja (Jes. 61,1-2) die luidt:

De geest des Heren is over mij gekomen, omdat Hij mij gezalft heeft. Hij heeft mij gezonden om aan armen de Blijde Boodschap te brengen, aan gevangenen hun vrijlating bekend te maken, en aan blinden, dat zij zullen zien; om verdrukten te laten gaan in vrijheid, om een genadejaar af te kondigen van de Heer. (Lk 4,18-19)

Daarna merkt Jezus op: 'het Schriftwoord dat gij zojuist gehoord hebt, is thans in vervulling gegaan' (Lk 4,21). Jezus geeft hiermee zijn visitekaartje af. Iedereen is onder de indruk van zijn optreden en verbaast zich over zijn woorden zo vol van genade zoals de tekst dat zo mooi omschrijft. En de mensen in de synagoge verwonderen zich over de wijsheid van Jezus en vragen zich vol verbazing af: *'is dit niet de zoon van Jozef?'* Dit korte zinnetje is het enige dat herinnert aan de meer uitvoerige beschrijving door Markus (in Mk 6,2 e.v.) van de familieachtergrond van Jezus die blijkbaar het ongenoegen, en ongehoorzaamheid, oproept bij de bezoekers van de synagoge in Kafarnaüm. Men kan zich niet voorstellen dat de simpele achtergrond van Jezus past bij wat hij pretendeert te zijn. Lukas heeft geen enkele behoefte deze gedachtelijn te volgen. Hij zoekt alleen naar een opening die hem de kans geeft zijn standpunt, zijn visie over de veranderde, nieuwe positie van de joden kenbaar te maken. Volgens hem is er een einde gekomen aan de bevoorrechte positie van de joden door de komst van Jezus van Nazareth. Hij brengt dit als volgt onder woorden:

Natuurlijk zult gij Mij dit spreekwoord voorhouden: Geneesheer, genees uzelf. Doe al wat, naar wij hoorden, in Kafarnaüm gebeurd is, nu ook hier in uw vaderstad. Maar Hij gaf er dit antwoord op: 'Voorwaar, Ik zeg u: geen profeet is heilzaam voor zijn eigen vaderstad'. (Lk 4,23b-24)

En het is waar wat Ik u zeg: in de tijd van Elia immers, toen de hemel drie jaar en zes maanden gesloten bleef en een grote hongersnood uitbrak over het hele land, waren er veel weduwen in Israël; toch werd Elia tot niemand van hen gezonden, behalve tot een weduwe in Sarepta in het gebied van Sidon. En in de tijd van de profeet Elisa waren er vele melaatsen in Israël; toch werd niemand van hen gereinigd, behalve de Syriër Naäman. (Lk 4,25-27)

Jezus (dus eigenlijk Lukas) citeert blijkbaar deze passages uit het Oude Testament, om aan te tonen, dat reeds toen al werd voorzien, dat de heidenen op de duur de bevoorrechte positie van de joden zouden overnemen. Het betreft hier twee verhalen uit de boeken 1 en 2 Koningen, namelijk 1Kn 17,1-16 en 2Kn 5,1-14.

Let wel: het is Lukas die Jezus deze woorden in de mond legt. Het verslag bij Lukas laat een vreemde indruk bij mij achter. Het is een gekunsteld verhaal dat een tekst van Markus gebruikt om een tirade tegen de joden te beginnen die niets te maken heeft met de tekst van Jesaja die zo juist door Jezus is voorgelezen, terwijl twee gebeurtenissen uit de tijd van de profeten Elia en Elisa er met de haren worden bijgesleept. Een buitenstaander die dit verhaal voor het eerst leest, zal er niets van begrijpen. Wil het verhaal bij de lezer enigszins geloofwaardig overkomen dan moet Lukas vervolgens de joden in de synagoge nu furieus laten reageren zoals u dat ook in de tekst kunt lezen¹:

Toen zij dit hoorden, werden allen die in de synagoge waren, woedend. Ze sprongen overeind, joegen Hem de stad uit en dreven Hem voort tot aan de steile rand van de berg waarop hun stad gebouwd was, om Hem daar in de afgrond te storten. Maar Hij ging midden tussen hen door en vertrok. (Lk 4,28-30)

¹ Lukas beschouwt de positie van de joden vanuit een andere optiek; hun positie is niet meer die van vroeger en dat moet steeds goed duidelijk gemaakt worden. Ik wijs hierbij op de (gespeelde) agressie van de bezoekers van de synagoge van Nazareth nadat Jezus (Lukas) heel duidelijk gezegd had wat zijn gedachten waren.

Lukas was duidelijk niet goed op de hoogte met de lokale situatie ter plaatse. Er was geen sprake van een stad, het was amper een dorp en eerder nog een gehucht van slechts enkele honderden inwoners gelegen in de lagere heuvels van zuidelijk Galilea. Het dorp was niet gebouwd op een steile berghelling maar lag in de vlakte zoals uit opgravingen ter plaatse blijkt.¹

We weten nu wat we van Lukas mogen verwachten. Vanaf het begin in zijn boek heeft hij gewezen op de betekenis van Jezus in een bredere wereld dan de beperkte joodse samenleving. Hij heeft Jezus wel centraal geplaatst in de joodse heilsgeschiedenis maar voor hem is het jodendom slechts het startpunt. In hoofdstuk 4 ontnemt hij de joden de bevoorrechte positie die zij van oudsher bezitten en wijst deze toe aan de (heidenen) volgelingen van Jezus in zijn eigen (Lukas) tijd. Hiermee heeft de evangelist zich aan ons voorgesteld als een exponent van een nieuwe tijd. Deze uitgangspunten van Lukas moeten we steeds goed in gedachte houden.

INTERMEZZO: OM NIET TE VERGETEN 1

De traditie wil dat het openbaar leven van Jezus begon toen hij omstreeks dertig jaar oud was, voor een mens in die tijd al een respectabele leeftijd. Hoe oud zullen zijn leerlingen geweest zijn die hem dagelijks vergezelden op zijn trektocht door Galilea? Men trouwde al vroeg in die jaren en het leven voor een echtpaar was hard en liet weinig ruimte voor iets anders dan de strijd om het bestaan. Rondtrekken met Jezus was eigenlijk alleen maar voorbehouden voor hen die niet gebonden waren aan huis en haard en in ieder geval niet getrouwd met de zorg voor vrouw en kinderen. Onder de tochtgenoten van Jezus waren er ook die aan de rand van de samenleving stonden, zonder inkomen en vaak op bedelen aangewezen om te

¹ John Dominic Crossan & Jonathan L. Reed, *Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts*, HarperCollins Publishers 2001, blz 71..

kunnen overleven. De meeste personen die Jezus vergezelden zullen jong zijn geweest en voor hen was Jezus niet alleen een leraar maar ook een vaderfiguur tegen wie zij opkeken vanwege het leeftijdsverschil en levenservaring. Hij zal degene zijn geweest die bij het gezamenlijk eten van de gaven die ze onderweg kregen, het voedsel verdeelde.

In de evangelieteksten lezen we herhaaldelijk over maaltijden waarbij Jezus en zijn leerlingen aanwezig waren, de sociale gelegenheid bij uitstek waar mensen elkaar ontmoeten en hun onderlinge verbondenheid tot uitdrukking brengen door gezamenlijk te genieten van wat het land hun te bieden heeft: brood dat leven geeft en wijn die de geest en het lichaam verwarmt.

Zij herkenden hem bij het breken van het brood, lezen we bij Lukas in het verhaal over de Emmaüsgangers, een herinnering aan wat zijn volgelingen in Galilea nog kort geleden dagelijks hadden meegeemaakt.

Het beeld van gezamenlijk deelnemen aan een maaltijd is door de rooms-katholieke kerk overgenomen in de eucharistieviering waarbij Jezus nu niet alleen de uitdeler van het brood is maar symbolisch zelf de gave is die wordt uitgereikt. Het gezamenlijk deelnemen aan een maaltijd tijdens liturgische vieringen in de jonge kerk was heel gebruikelijk en paste bij de oosterse gastvrijheid en was tegelijk een herinnering aan wat Jezus tijdens zijn leven had gedaan.

INTERMEZZO: OM NIET TE VERGETEN 2

Ongemerkt kan een exegeet in de kuil vallen die hij zelf gemaakt heeft. Ik bedoel daarmee dat er vele zgn. zekerheden in zijn wetenschappelijk leven zijn binnengeslopen die eigenlijk steeds van een vraagteken voorzien zouden moeten zijn. Bij de uitleg over de betekenis van een bepaalde tekst uit een evangelie is hij gemakkelijk geneigd de weg te bewandelen die hij gebruikelijk in zulke gevallen afloopt. Het is b.v. een ervaringsgegeven, door het lezen van de bijbelteksten opgedaan, dat Jezus zich normaal terughoudend opstelt bij de beoordeling van het gedrag van mensen. Hij is niet gewend

iemand persoonlijk daarop aan te spreken. Dus ligt het voor de hand dat dit ook steeds de meest gebruikelijke uitleg is van een tekst die over een dergelijk onderwerp gaat. Maar is dit nu een wet van Meden en Perzen of zijn er voorbeelden te noemen van het tegendeel? Als we het evangelie van Johannes lezen, zouden we een andere mening kunnen zijn toegedaan. Wie heeft er gelijk of misschien beter gezegd: welke evangelist komt in zijn uitleg van gebeurtenissen het dichtst bij de waarheid. Een ervaren lezer, en een exegeet moet dat zeker zijn, weet dat de verhalen over Jezus en de woorden die hij daarin spreekt voor meerdere uitleg vatbaar kunnen zijn. De reden daarvoor ligt voor de hand. Er ligt een mensenleven tussen het moment dat Jezus zelf aan het woord is en het ogenblik dat een schrijver zijn pen op papier zet. Wat hem bekend is, zijn flarden van woorden en gebeurtenissen die de tijd hebben overleefd en in het geheugen van mensen zijn blijven hangen en doorgegeven aan latere generaties. Van al die stromen van mondelinge communicatie die in verschillende richtingen zijn uitgewaaid, is een gedeelte terecht gekomen bij de schrijver en vanuit die kennis begint hij aan zijn verhaal. De schrijver is geen onderzoeker, geen pure historicus, al beweert Lukas dat wel te zijn, neen de schrijver is een christen, een gelovige die vanuit zijn religieuze instelling en overtuiging aan het werk gaat. Hij is bevooroordeeld zonder hem met het gebruik van dit woord te willen diskwalificeren. Hij is overtuigd van de betekenis van Jezus voor de mensheid en voor hem persoonlijk en vanuit die overtuiging gaat hij te werk. Zijn persoonlijke betrokkenheid en zijn persoonlijke visie spelen een belangrijke rol in de manier waarop hij zijn taak verricht. Daarom is elk evangelie karakteristiek voor de persoon van de schrijver, geplaatst in de tijd en omgeving waarin hij geleefd heeft. Deze feitelijkheid heeft voor de lezer een zeker voordeel. Het leert hem beschrijvingen van gebeurtenissen waarbij Jezus aan het woord is en die door meerdere evangelisten worden verteld, kritisch met elkaar te vergelijken. Niet in de zin dat de ene evangelist nog iets aanvult op wat de ander heeft verteld maar in de zin dat een andere interpretatie ten grondslag kan liggen aan het verschil in inhoud dat men waarneemt. Iedere evangelist kiest zijn eigen tekstuele omgeving, context, om hierin Jezus aan het woord te laten. Wanneer u dit op meerdere momenten is de tekst hebt ervaren, weet u dat u voor-

zichtig moet zijn bij de beoordeling van wat de evangelist hier zegt: laat hij Jezus hier letterlijk aan het woord, alsof hij precies zou weten welke woorden door Jezus gebruikt zijn, of laat hij Jezus zeggen wat volgens hem past in zijn visie. Realiseert u zich goed: wat de schrijver weet, zijn nooit volledige verhalen met beschrijvingen van de omstandigheden waaronder Jezus dit of dat gezegd of gedaan heeft. De schrijver heeft slechts kennis van flarden van woorden en beelden van iets uit een ver verleden.

U moet niet verbaasd zijn als Markus een andere context geeft dan Lukas bij de beschrijving van dezelfde gebeurtenis. Dat evangelisten van verschillende visies uitgaan, betekent dat het eigenlijk helemaal niet duidelijk is wat Jezus met bepaalde uitspraken bedoeld heeft. Dit is voor een exegeet een onaangename ervaring. Er zijn namelijk niet zoveel uitspraken die op zich geen aanleiding tot misverstand kunnen geven. Zulke ondubbelzinnige uitspraken zijn de basis voor een zekere kennis van de persoon Jezus. Bij zulke uitspraken gaat het niet om de letterlijke bewoording van wat Jezus gezegd heeft maar om de duidelijke betekenis ervan. De uitspraak: "heb uw vijanden lief" is een uitspraak die de kern vormt van de prediking van Jezus en die algemeen wordt geaccepteerd als een uitspraak afkomstig van hem. Deze uitspraak accepteren als een uitspraak van Jezus, betekent dat men andere uitspraken gaat bekijken in het licht van deze kernuitspraak. Bepaalde uitspraken kunnen dan gemakkelijker geaccepteerd of verworpen worden. Agressie tegen tegenstanders wordt dan niet meer van Jezus verwacht en betrokkenheid met het leed of de zorgen van medemensen zal men van Jezus vanzelfsprekend vinden. Maar die vanzelfsprekendheid is een uitzondering en geen regel. Bij de meeste teksten staan we voor vragen over de betekenis ervan en hoe ze passen bij de persoon Jezus.

Wat is de praktijk bij de beoordeling van bijbelteksten? Zonder zich dat goed te realiseren hebben exegeten, evenals gelovigen, zich in hun leven een beeld gevormd van Jezus, verkregen door studie, door onderricht verzorgd door anderen, door lid te zijn van een bepaalde kerkelijke richting. Vanuit dat beeld van Jezus, vanuit die visie is men gewoon de bijbelteksten te lezen. Wat ik weet over de grote verdeeldheid onder de christenen, waar ieder feilloos de plaatsen in de

Schrift kan aanwijzen die voor zijn overtuiging van levensbelang zijn, maakt me tegenwoordig onzeker bij het lezen van bijbelteksten. Ik weet vaak echt niet meer waar ik aan toe ben.

WELKE BRONNEN GEBRUIKTE LUKAS

INLEIDING

Lukas beschikte voor zijn evangelie over de tekst van Markus en het Spreukenevangelie. Het evangelie van Matteüs dat eerder verscheen was, kende hij blijkbaar niet.

De drie evangelisten Markus, Matteüs en Lukas worden de *synoptici* genoemd. Als wij van hun teksten een overzicht, *synopsis* in het grieks, geven door ze naast elkaar in kolommen te plaatsen, dan kunnen wij de teksten goed met elkaar vergelijken en de overeenkomsten en verschillen bestuderen. Terwijl in kerkelijke kringen deze drie evangelisten worden vermeld in de volgorde Matteüs, Markus en Lukas, gebruiken wij, in afwijking daarvan, een andere rangschikking van hun namen in overeenstemming met de chronologische volgorde waarin de teksten ontstaan zijn. Het oudste *verhalende* evangelie waarin over het leven, de dood en de verrijzenis van Jezus gesproken wordt, draagt de naam van Markus en verscheen enige tijd na de verwoesting van de tempel in Jeruzalem in het jaar 70. Veel uit het evangelie van Markus is overgenomen door de andere twee en komt dus voor in de teksten van Matteüs en Lukas. Daarnaast zijn er teksten die zowel in Matteüs als in Lukas voorkomen maar niet in Markus. De exegeten zijn tot de conclusie gekomen dat Matteüs en Lukas bij de samenstelling van hun definitieve tekst naast hun eigen bronnen, de beschikking hadden over het evangelie van Markus én een andere op schrift gestelde bron, bestaande uit een verzameling spreuken. Deze verzameling spreuken (uitspraken) wordt in wetenschappelijke kringen ook aangeduid met de letter *Q*, afkorting voor het duitse woord *Quelle* dat bron betekent. In dit verband spreekt men over de *twee bronnen theorie*: met het Markus-evangelie en de verzameling spreuken *Q* als de bronnen. Er is geen originele geschreven tekst van *Q* teruggevonden maar de tekst is ge-

reconstrueerd uit de teksten van Lukas en Matteüs. Lange tijd was er veel bezwaar tegen deze hypothese van een onbekende bron, omdat men het geen echt evangelie vond. Het bevat geen verslag in verhalende vorm over het optreden van Jezus zoals wij dat bij Markus vinden. Ook ontbreekt een lijdensverhaal en wordt er niet gesproken over de verrijzenis. Pas nadat men in de vorige eeuw in Egypte een exemplaar van het zgn. evangelie van Thomas had ontdekt, dat ook slechts een verzameling van uitspraken is die aan Jezus worden toegeschreven, kreeg de hypothese steeds meer steun.

We hebben gezien hoe creatief Lukas kan zijn op momenten dat hij niet de beschikking heeft over een betrouwbare bron maar zich moet laten leiden door zijn inzicht en creatief vermogen om een beeld te kunnen schetsen dat beantwoordt aan hoe hij zich het begin van het christendom en de toekomst ervan heeft voorgesteld. Maar nu zal hij in het vervolg van zijn evangelie als een gedegen historicus gebruik maken van de bronnen waarover hij kan beschikken.¹ Het evangelie van Marcus wordt de leidraad voor zijn beschrijving van het leven van Jezus terwijl de essentie van de prediking van Jezus afkomstig is uit het Spreukenevangelie dat hij nauwgezet zal volgen. In dat opzicht is hij betrouwbaar en nauwgezet.²

¹ Reeds velen hebben getracht de gebeurtenissen te verhalen die onder ons hebben plaats gevonden aan de hand van gegevens, welke ons werden overgeleverd door mensen die van het begin af aan ooggetuigen waren en in dienst van het woord zijn getreden. Vandaar, edele Teofilus, dat ook ik besloot -na van meet af aan alles nauwkeurig te hebben onderzocht,- voor u een ordelijk verslag te schrijven met de bedoeling u te doen zien, hoe betrouwbaar de leer is waarin gij onderwezen zijt. (Lk1,1-4)

² In de volgende paragraaf is de tekst min of meer overgenomen uit mijn werk *Het is een lange weg geweest*, dat u op mijn website vindt.

DE ORALE PERIODE GAAT VOORAF AAN DE GESCHREVEN TEKST

De gemeenschap in de tijd van Jezus was een samenleving waar mensen lezen noch schrijven konden met uitzondering van een zeer kleine elite die geletterd was en in dienst stond van de overheid en de religieuze leiders en die ook zorgde voor de schriftelijke vastlegging van belangrijke zaken zoals handelscontracten. Het gesproken woord was feitelijk de enige vorm van communicatie tussen mensen. Het geheugen tezamen met het gesproken woord namen de plaats in van geschreven teksten. Van mond op mond werd informatie doorgegeven. Wijzelf zijn door alle andere mogelijkheden die ons ter beschikking staan, niet meer in staat om op efficiënte wijze vele verschillende dingen zo in ons geheugen op te slaan, dat we in staat zijn deze later weer terug te kunnen vinden. Vroeger waren mensen daarin getraind omdat ze wel moesten. Er waren vele trucjes om complexen van uitspraken, een aantal uitspraken achter elkaar, te onthouden, bv. met behulp van trefwoorden of door verbindingswoorden die het ene verhaal (of uitspraak) met het andere verbond.

Wil een uitspraak die doorverteld wordt, een jarenlang proces van mondeling doorgeven goed overleven, dan moet het over een zekere kwaliteit beschikken: het moet vooral kort zijn en bondig en op een of andere manier aanspreken, de aandacht vasthouden van mensen tijdens het proces van mondeling doorgeven. Als voorbeeld: de bekende uitspraak *heb je vijanden lief*. Een dergelijk uitspraak is schokkend, tegendraads, een onmogelijkheid: een vijand die je lief hebt is geen vijand meer! Deze uitspraak heeft het proces van mondeling doorgeven overleefd en is ongewijzigd na jaren aangekomen bij een generatie die Jezus niet persoonlijk meer gekend heeft. Het zijn juist de markante uitspraken van Jezus en de korte aansprekende verhalen die de sleet van de tijd hebben overleefd. Geen grote redevoeringen, zoals we die in het evangelie van Johannes lezen. Deze kunnen alleen maar zijn gemaakt door de evangelist zelf. Zelfs als een schrijver uit zijn eigen geheugen put omdat hij persoonlijk getuige is geweest, is het onmogelijk na al die jaren nog iets neer te schrijven dat meer is dan de kern van een verhaal.

Een zekere conclusie kunnen we trekken: wat in aanmerking kwam om te onthouden, waren korte markante uitspraken en verhaaltjes van Jezus, die steeds door hem en later door zijn leerlingen werden herhaald en doorverteld. Dat steeds maar weer herhalen speelt een belangrijke rol in een oraal proces.

Verhalen over Jezus zijn dus 'van horen zeggen' verhalen totdat ze uiteindelijk schriftelijk werden vastgelegd. De periode tussen de dood van Jezus en het verschijnen van de eerste schriftelijke vastlegging van informatie over hem, noemen we de *orale periode*. Wat in die periode werd rondverteld over Jezus, heeft grote waarde voor het onderzoek naar het ontstaan en het begrijpen van de klassieke evangeliën en voor het onderzoek naar wat gebeurde in de eerste jaren na de dood van Jezus.

Pas na vele tussenschakels vonden de eerste schriftelijke vastleggingen plaats waardoor de ruis het uiteindelijk resultaat sterk kon beïnvloeden.

De eerste twee bekende schriftelijke vastleggingen dateren ongeveer uit het jaar vijftig, ongeveer twintig jaar na de dood van Jezus.

Het zijn teksten die in niets gelijken op de ons bekende vier evangeliën. U vindt er geen wonderverhalen in, geen gebeurtenissen uit het leven van Jezus, niets over de apostelen, niets over de kruisdood van Jezus, niets over zijn verrijzenis, slechts uitspraken en korte verhaaltjes, meestal in de vorm van parabellen die aan Jezus worden toegeschreven.

Deze twee schriftelijke bronnen zijn de oudste christelijke getuigenissen die we bezitten naast de brieven van Paulus die echter weinig over Jezus kon vertellen, omdat hij hem niet persoonlijk gekend heeft.

Het christendom heeft eeuwenlang alleen weet gehad van de klassieke teksten van de vier evangelisten. Pas in de vorige eeuw is men op de hoogte gekomen van het bestaan van deze twee informatiebronnen. Nu we van het bestaan af weten, verandert er veel in onze kijk op de klassieke evangeliën. De twee verzamelingen zijn minstens

twintig jaar eerder ontstaan dan het eerste evangelie, het evangelie van Marcus.

Eén van deze schriftelijke bronnen is het reeds vermelde *Spreuken-evangelie* dat ook wordt aangeduid met de letter *Q*, de eerste letter van het duitse woord *Quelle* dat bron betekent. *Q* was een op schrift gesteld document dat echter niet in de originele redactie meer bestaat. Het is teruggevonden, verborgen in de teksten van Matteüs en Lucas, het wordt daarom ook *Het verborgen evangelie* genoemd. In Galilea, de streek waar Jezus opgroeide en later predikte, ontstond dit evangelie als een schriftelijk verslag van een groep volgelingen van Jezus en het bestaat slechts uit een groot aantal spreuken en enkele verhalen, voornamelijk parabels, die aan Jezus worden toegeschreven. Dit evangelie lijkt in het geheel niet op de ons bekende vier evangeliën die als een roman lezen en het leven, de dood en verrijzenis van Jezus beschrijven. De originele tekst van *Q* is verloren gegaan maar later door wetenschappers gereconstrueerd uit de teksten van de evangelisten Matteüs en Lucas, die blijkbaar wel beschikten over de originele tekst van *Q*.¹ Men is er bovendien in geslaagd de geschiedenis van deze vroegchristelijke groepering te achterhalen en te beschrijven over een periode van ongeveer vijftig jaar tot na de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70.² Deze christelijke gemeente kan ons een schat aan informatie over Jezus leveren.

1 Het Verloren Evangelie. Onder redactie van Marcus Borg, Meinema Zoetermeer 1997.

John S. Kloppenborg, *Q, the Earliest Gospel. An introduction to the original stories and sayings of Jesus*, Westminster John Knox Press Louisville 2008.

²Burton L.Mack, *Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk? Feiten, mythen en motieven*, Uitgeverij Ankh-Hermes b.v. Deventer 1997, blz. 53 e.v.

De andere bron is het *apocriefe evangelie van Thomas*.¹ Dit evangelie was verborgen in de grond in Egypte totdat bij opgravingen in de vorige eeuw bij de plaats Nag-Hamaddi kruiken werden gevonden met teksten uit de eerste christentijd, waaronder dit evangelie. Ook dit evangelie bevat geen verslag van het leven en de dood van Jezus maar bestaat enkel uit spreuken (uitspraken) en korte verhaaltjes.

De kern van de beide bronnen is op schrift gesteld ongeveer twintig jaar na de dood van Jezus. Daarna is er nog veel aan toegevoegd, omdat de christelijke gemeenten waarin deze teksten werden neergeschreven, hun eigen geschiedenis mee in de tekst hebben ingebracht door uitspraken toe te voegen en deze op de naam van Jezus te zetten. Dit toevoegen gebeurde soms op een wijze waardoor het zicht op de originele (oude) kern werd verduisterd. Voor onze kennis van de historische Jezus is de oude kern van *Q* en Thomas van het grootste belang, daarbij speelt het evangelie van Thomas een controlerende rol door teksten erin te vergelijken met overeenkomstige teksten in het *Q*-document en de vier canonieke evangeliën.

Onder de uitspraken en verhalen over Jezus zijn er een aantal die langs meer dan één weg tot ons gekomen zijn en, *onafhankelijk van elkaar*, schriftelijk werden vastgelegd. *Het Spreukenevangelie Q, het evangelie van Thomas en het evangelie van Marcus worden als van elkaar onafhankelijke bronnen beschouwd*. In dit verband is het zinvol op te merken, dat uitspraken die als onafhankelijk van elkaar worden beschouwd meestal ook op verschillende manieren zijn geformuleerd.

¹A.F.J.Klijn, Jezus in de Apocriefe evangeliën. BuitenBijbelse beelden van Jezus, Kok Kampen 1999, blz. 62-81.

HET SPREUKENEVANGELIE

Jezus was geen leraar die onderricht gaf op een vaste plaats waar hij met zijn leerlingen en andere toehoorders samenkwam. Zijn ouderlijk huis had hij verlaten en hij trok rond door Galilea om het Rijk Gods te verkondigen. Hij leidde dus een zwervend bestaan, al had hij blijkbaar de gewoonte regelmatig terug te keren naar Kafarnaüm. Wat een overgang moet het geweest zijn van een leven in Nazareth in de familiekring naar een leven waar geen plaats meer was voor zekerheden. Deze wijze van leven is in verschillende opzichten van groot belang geweest, niet alleen voor hemzelf maar ook voor zijn toehoorders. Het heeft een stempel op zijn onderricht gedrukt en richting gegeven aan hoe zijn volgelingen na zijn dood zijn werk hebben voortgezet. Tijdens zijn omzwervingen kwam hij in aanraking met de armelijke omstandigheden waaronder velen leefden, zonder een vast inkomen en vaak zonder een vaste woon- of verblijfplaats. Zijn ervaring klinkt door in parabels en pittige uitspraken.

Door deze keuze, deelde hij voortaan het leven van hen die door omstandigheden aan de rand van de samenleving stonden en was hij één van hen geworden. Levend van wat de voorzienigheid hen onderweg bood, trokken ze voortaan samen op, deelden het voedsel en zochten naar een slaapplek.

Na de dood van Jezus, probeerden zijn volgelingen in Galilea de uitspraken van Jezus over het Rijk van God in praktijk te brengen en gingen hierin erg ver. Na verloop van tijd maakte men gedragsregels voor leden van de groep en stelde men deze ook op schrift en men liet Jezus deze regels zelf vertolken. Hij is het die zegt hoe men zich moet gedragen, hoe men met elkaar moeten omgaan en hoe hun houding moet zijn bij het omgaan met anderen van buiten de groep. Als men in een latere fase bij de prediking weerstand ontmoet en er zelfs problemen binnen de eigen kring ontstaan, dan worden de uitspraken van Jezus soms bedreigend voor degenen die de oorzaak van het onheil zijn maar ook vol aansporing en bemoediging voor hen die niet opgeven. Het is de onderzoekers gelukt de verschillende lagen in de tekst te isoleren die passen bij de verschillende stadia in de geschiedenis van de gemeente en zo de geschiedenis van de groep te

ontrafelen. De oudste laag van *Q* vertoont nog geen enkele neiging om de woorden van Jezus te beschouwen met een christelijke agenda in het achterhoofd. Men heeft hier de grootste kans erg dicht bij Jezus te zijn.

De tekst van het *Q*-evangelie is verwerkt in de evangeliën van Matteüs en Lukas maar in de Willibrordvertaling van 1978 wordt niet aangegeven waar deze bijdragen in de tekst te vinden zijn. Wel wordt, in de kantlijn, aangegeven waar teksten uit Lukas (Matteüs), die niet afkomstig zijn uit Marcus, ook in Matteüs (Lukas) gevonden kunnen worden. In vele gevallen heeft u dan een tekst uit *Q* te pakken. In het boek *The Five Gospels* wordt de verwijzing naar de bron wel in de kantlijn vermeld.¹ In Mack vindt u een overzicht van de plaatsen in het Lukas-evangelie die afkomstig zijn uit *Q*, waarbij een indeling wordt gegeven die verwijst naar de verschillende stadia in de geschiedenis van de gemeente.² Het boekje *Het Verloren Evangelie* geeft wel een volledige tekst maar geen inzicht in de oorspronkelijke opbouw van de tekst en de verschillende stadia in de geschiedenis van de beweging. Het boek van John S. Kloppenborg bevat het onderzoeksverslag van de belangrijkste onderzoeker op dit gebied.

Wij moeten ook niet vergeten, dat de teksten uit *Q* zo nodig zijn bewerkt door Lukas en Matteüs om te passen in het concept dat hen voor ogen stond. Doordat de teksten volgens de ideeën van de evangelist zijn opgenomen en zo nodig aangepast, krijgt men bij Lukas en Matteüs slechts een beeld in een gefragmenteerde vorm en daardoor maar een beperkt en gebroken zicht op de interessante geschiedenis

¹ *The Five Gospels, The search for the authentic words of Jesus. New translation and commentary* by Robert W.Funk, Roy W.Hoover, and the Jesus Seminar, A Polebridge Press Book 1993. Dit boek bevat een nieuwe vertaling in het Engels (Amerikaans), gemaakt door leden van het genoemde seminar, van de vier canonieke evangeliën en het zgn. evangelie van Thomas.

² B.L.Mack, aanhangsel B blz. 317 en 318.

van deze gemeente en de ontwikkeling die zich daarin heeft voorgedaan.

DE KERN VAN JEZUS' PREDIKING

Eerst richten we onze aandacht op de wijze waarop informatie uit het Spreukenevangelie door Lukas in zijn boek is verwerkt. Verspreid door het gehele boek vindt u uitspraken ingepast in de tekst. Lukas zorgt steeds voor een passende context. De belangrijkste uitspraken die waarschijnlijk afkomstig zijn van Jezus zelf vindt u voornamelijk in hoofdstuk 6 (De Bergrede in Matteüs 5). Het Spreukenevangelie bevat ook, voornamelijk opgenomen in de latere hoofdstukken van Lucas, uitspraken die door de schrijver in de mond van Jezus zijn gelegd om deze vroege christelijke groepering te ondersteunen in moeilijke tijden toen er tegenslag kwam en verzet uit joodse kringen. In het *Q*-document kunt u vele veroordelingen lezen van de farizeeën en zelfs vervloekingen van steden waar de predikers niet meer welkom waren. Het is ondoenlijk op alle teksten te wijzen die hierop slaan. In het eerder door mij vermelde boekje onder redactie van Markus Borg vindt u de gereconstrueerde tekst van *Q*. Opgemerkt moet worden dat *Q* ook een aantal parabels bevat.

We geven nu de voornaamste uitspraken uit het Spreukenevangelie zoals ze vermeld staan bij Lukas en zo nodig worden bevestigd door tekst uit het evangelie van Thomas of Marcus.

Uitspraken in het Spreukenevangelie die te vinden zijn in Lk6, (vgl. De Bergrede uit Matteüs 5)

De zaligsprekingen:

Zalig gij die arm zijt, want aan u behoort het Rijk Gods. Zalig die nu honger lijdt, want gij zult verzadigd worden. Zalig die nu weent, want gij zult lachen. (Lk 6,20-21)

Zalig zijn de armen, want van jullie is het koninkrijk der hemelen. (Th 54)

Zalig zijn zij die honger hebben want hun maag die vraagt zal gevuld worden. (Th 69,2)

Merk het verschil met de teksten in Mt5.

Dan volgen uitspraken die Jezus karakteriseren als iemand die de samenleving en de daar heersend opvattingen op zijn kop zet:

Tot u die naar Mij luistert zeg ik: Bemint uw vijanden, doet wel aan die u haten, zegent hen die u vervloeken en bidt voor hen die u mishandelen. (Lk 6,27-28)

Geef aan ieder die u iets vraagt, en als iemand wegneemt wat u toebehoort, eist het niet terug. (Lk 6,30)

Als gij bemint wie u beminnen, wat voor recht op dank hebt ge dan? Ook de zondaars beminnen wie hen liefhebben. (Lk 6, 32)

Wees barmhartig, zoals uw Vader barmhartig is. (Lk 6,36)

Jezus zei: Als jullie geld hebben, leen het niet tegen rente maar geeft het aan hem van wie je het niet zult terugkrijgen. (Th 95)

Als iemand u op de ene wang slaat, keert hem ook de andere toe; en als iemand uw bovenkleed van u afneemt, belet hem niet ook uw onderkleed te nemen. (Lk 6,29)

Waarom kijkt ge naar de splinter in het oog van uw broeder en slaat ge geen acht op de balk in uw eigen oog? Hoe kunt ge tot uw broeder zeggen: Broeder, laat mij de splinter uit uw oog halen, terwijl ge de balk in uw eigen oog niet opmerkt? Huichelaar, haal eerst die balk uit uw eigen oog, en dan zult ge scherp genoeg zien om de splinter te kunnen verwijderen die in het oog van uw broeder zit. (Lk 6,41-42)

De kern uit het spreukenevangelie typeert Jezus als iemand die waarneemt en ziet dat er iets helemaal mis is met de samenleving: armoede, egoïsme, liefdeloosheid, onderdrukking, uitbuiting, onzekerheid, hoop op redding die neigt naar wanhoop, angst voor wat

nog komen gaat. Zijn woorden en uitspraken zijn reacties op wat hij ervaart.

Het Rij Gods: door Jezus al bespeurd, door anderen nog niet gezien

De komst van het Rijk Gods kunt gij niet waarnemen. Men kan niet zeggen: kijk, hier is het, of daar is het. Want het Rijk Gods is midden onder u. (Lk 17,20-21)

Zijn leerlingen zeiden hem: Wanneer zal het koninkrijk komen? Jezus zei: Het zal niet komen wanneer je het verwacht. Ze zullen niet zeggen: Kijk hier of kijk daar. Maar het koninkrijk van de Vader is over de aarde uitgebreid en de mensen zien het niet. (Th 113)

Het rondtrekkend leven van Jezus en zijn volgelingen

Jezus sprak tot hem: 'De vossen hebben holen en de vogels hun nesten, maar de Mensenzoon heeft niets waar Hij zijn hoofd op kan laten rusten'. (Lk 9,58)

Jezus zei: De vossen hebben hun holen en de vogels hebben hun nest, maar de zoon van de mens heeft geen plaats om zijn hoofd neer te leggen en te rusten. (Th 87)

Het gebruik van de hoofdletters in de Willibrordvertaling maakt duidelijk dat men aanneemt, dat met de Mensenzoon Jezus zichzelf bedoeld heeft. Met deze interpretatie wordt de nadruk gelegd op het zwervende karakter van Jezus' leven waarbij hij evenals zijn leerlingen vaak was aangewezen op overnachten in de open lucht. Jezus nam blijkbaar het leven zoals het kwam en probeerde deze houding ook op zijn volgelingen over te brengen. Zijn vertrouwen in de voorzienigheid blijkt duidelijk uit een aantal uitspraken zoals die te vinden zijn in Lk 12,22 e.v. afkomstig uit *Q*, en in Th 36. Wij citeren:

Hij sprak nu tot zijn leerlingen: Daarom zeg ik u: weest niet bezorgd voor uw leven, wat ge zult eten en ook niet voor uw lichaam, wat ge zult aantrekken. Het leven is meer dan het voedsel en het lichaam meer dan de kleding. (Lk 12,22-23)

Jezus zei: Weest niet bezorgd van 's morgens tot 's avonds en van 's avonds tot 's morgens wat jullie zullen aantrekken. (Th 36)

Hij sprak tot hen: 'Wanneer ge bidt, zegt dan: Vader, Uw naam worde geheiligd, Uw Rijk kome. Geef ons iedere dag ons dagelijks brood, en vergeef ons onze zonden, want ook wijzelf vergeven aan ieder die ons iets schuldig is, En leid ons niet in bekoring. (Lk 11,2-4)

Tot u zeg ik hetzelfde: Vraagt en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en er zal worden opengedaan. Want al wie vraagt, verkrijgt; wie zoekt, vindt; en voor wie klopt, wordt opengedaan. (Lk 11, 9-10)

Jezus zei: zoek en je zult vinden. (Th 92,1)

Iemand die zoekt, zal vinden en voor wie klopt zal worden opengedaan. (Th 94)

Regels voor onderweg bij de verkondiging van het Rijk Gods

Neemt geen beurs mee, geen reiszak, geen schoeisel; en groet niemand onderweg. Laat in welk huis gij ook binnengaat uw eerste woord zijn: Vrede aan dit huis! Woont daar een vredelievend mens, dan zal uw vrede op hem rusten; zo niet, dan zal hij op u terugkeren. Blijft in dat huis en eet en drinkt wat zij u aanbieden; want de arbeider is zijn loon waard. Gaat niet van het ene huis naar het andere. In elke stad waar ge binnengaat en ontvangen wordt, eet wat u wordt voorgezet. (Lk 10,4-8)

En als jullie naar een of ander land gaan en door de streken reist: als ze jullie opnemen, eet wat ze jullie voorzetten. (Th 14,4)

Het Rijk Gods moet groeien zoals blijkt uit de gelijkenis die u vindt in Lk 13,20-21, afkomstig uit Q en eveneens in Th 96,1-2

Waarmee zal Ik het Rijk Gods vergelijken? Het lijkt op gist, dat een vrouw in drie maten bloem verwerkte, totdat deze in hun geheel gegist waren. (Lk 3,20-21)

Jezus zei: Het koninkrijk van de Vader is gelijk aan een vrouw die een weinig zuurdesem nam en het in meel verborg en er grote koeken van maakte. (Th 96,1-2)

Overdrijving lezen wij in de parabel van het mosterdzaadje, dat u vindt in drie van elkaar onafhankelijke bronnen, respectievelijk Mc 4,31-32; Lk 13,18-19 en Mt 13,31-32, beide afkomstig uit *Q*, en ook in Th 20. De tekst in Marcus luidt:

Het (Rijk Gods) lijkt op een mosterdzaadje. Wanneer dat gezaaid wordt in de grond, is het wel het allerkleinste zaadje op aarde; maar eenmaal gezaaid, schiet het op en wordt groter dan alle tuingewassen, en het krijgt grote takken, *zodat de vogels in zijn schaduw kunnen nestelen*. (cursivering Willibrordvertaling) (Mc 4,31-32)

Hij zeide: 'Waarop gelijkt het Koninkrijk Gods, waarmee zal Ik het vergelijken? Het gelijkt op een mosterdzaadje, dat iemand in zijn tuin zaaide; het groeide en werd een grote boom en *de vogels uit de lucht nestelden in zijn takken*' (cursivering Willibrordvertaling). (Lk 13,18-19)

De leerlingen zeiden tot Jezus: Zeg ons waaraan het koninkrijk der hemelen gelijk is. Hij zei tegen hen: Het is gelijk aan een mosterdzaad, kleiner dan alle zaden. Maar wanneer het op bewerkte aarde valt, brengt het een grote tak voort en wordt deze een beschutting voor de vogels in de hemel. (Th20)

Het Rijk Gods eist de inzet van de gehele persoon

In de oudste laag van *Q* staat een korte woordenwisseling tussen Jezus en iemand uit zijn gehoor:

Tot een ander sprak Hij: 'Volg mij.' Deze vroeg: 'Heer, laat mij eerst teruggaan om mijn vader te begraven.' Jezus zei tot hem: 'Laat de doden hun doden begraven, maar gij, ga heen en verkondig het Rijk Gods'. (Lk 9,59-60)

Een dergelijk advies aan iemand die eerst zijn vader wilde begraven en dan Jezus wilde volgen, druiste, zeker in die patriarchale tijd, in tegen de sociale plicht van een zoon ten opzichte van zijn ouders.

Maar het onderstreept wel het belang dat Jezus hecht aan de verkondiging van het Rijk Gods en tegelijk is het typisch voor Jezus om dit op zo'n shockerende manier duidelijk te maken. Eerlijk gezegd geloof ik, dat Jezus vreemd opgekeken zou hebben als zijn advies letterlijk opgevolgd was.

In Lk 14,26 afkomstig uit Q, staat een tekst die typisch is voor de houding van de leden van de Q-gemeente:

Als iemand naar Mij toekomt, die zijn vader en moeder, zijn vrouw en kinderen, zijn broers en zusters, ja zelfs zijn eigen leven niet haat, kan hij mijn leerling niet zijn. (Lk 14,26)

Jezus zei: wie niet zal haten zijn vader en zijn moeder zal geen leerling van mij kunnen zijn. (Th 55,1)

Het is begrijpelijk, dat men altijd getracht heeft de draagwijdte van deze tekst af te zwakken. Zó absurd als het klinkt, zóveel weerstand als het oproept, lijkt het me bijna zeker, dat, in elk geval in de kern, Jezus zelf hiervoor verantwoordelijk is. De overdreven wijze van uitdrukken van Jezus wordt nog versterkt door de neiging van de Q-gemeente op overtrokken wijze te reageren op uitspraken van hem. De overeenkomst met de eerder geciteerde uitspraak 'laat de doden hun doden begraven' dringt zich aan mij op. Jezus heeft duidelijk weinig op met de wijze waarop het gezinsverband in zijn tijd een bijna wurgende greep op de gezinsleden had. Jezus zag de familieband als een belemmering voor een vrije keuze van de afzonderlijke familieleden. Bovendien benadrukt de woordkeuze weer de onvoorwaardelijke inzet die Jezus van zijn volgelingen vraagt.

Dat het Rijk Gods een kostbaar bezit is en de moeite waard er alles voor over te hebben, leest u in Mt 13,44 (persoonlijke bron) en in Th 109,1-3 waar een gelijkenis staat waarin Het Rijk Gods wordt vergeleken met een schat die verborgen in een akker ligt. De tekst van Matteüs luidt als volgt:

Het Rijk der hemelen lijkt op een schat, verborgen in een akker. Toen iemand hem vond, verborg hij hem weer, en in zijn blijdschap ging hij alles te gelde maken wat hij bezat en kocht die akker. (Mt 13,44)

Jezus zei: Het koninkrijk is gelijk aan een man die een verborgen schat in zijn akker had zonder het te weten. En nadat hij gestorven was liet hij die aan zijn zoon na. De zoon wist het niet, hij aanvaardde de akker, hij verkocht deze. En hij die hem gekocht had, ging op weg en vond de schat terwijl hij aan het ploegen was. (Th19,1-3)

Wanneer iemand een schat vindt en hem daarna weer haastig in de grond verbergt met de bedoeling daarna de akker te kopen, is hij blijkbaar ook van plan dit voor de eigenaar van de akker verborgen te houden. Wij zullen maar zeggen, dat het doel hier de middelen heiligt. Ik kan zo'n rechtschapen wetgeleerde als Matteüs er niet van verdenken zelf op dit idee gekomen te zijn. *Het is typisch voor Jezus op een dergelijke provocerende wijze het belang van het Rijk Gods te benadrukken.*

Rijkdom zonder mededogen sluit een relatie met God uit:

Geen knecht kan twee heren dienen, want hij zal de een haten en de ander liefhebben, ofwel de een aanhangen en de ander verachten. Gij kunt niet God dienen en de mammon. (Lk 16,13)

Het is onmogelijk dat een man twee paarden bestijgt en twee bogen spant en het is niet mogelijk dat een knecht twee heren dient, anders zal hij de ene eren en de ander krenken. (Th 47,1-2)

Jezus kritisch over regels uit de joodse wet:

Want wat door jullie mond naar binnen gaat zal jullie niet bezoedelen maar wat jullie mond uitgaat, dat is wat jullie zal bezoedelen. (Th 14,5)

Jezus zei: Waarom wassen jullie de buitenkant van de beker? Begrijpen jullie niet dat hij die de buitenkant gemaakt heeft dezelfde is die de binnenkant gemaakt heeft? (Th 89,1-2)

Maar de Heer sprak tot hem: En gij dan, farizeeën, gij maakt wel de buitenkant van beker en schotel schoon, maar van binnen zijt ge vol roof en slechtheid. Dwazen! Heeft hij die de buitenkant maakte ook niet de binnenkant gemaakt? Geef liever wat erin is als aalmoes; dan is voor u alles rein. (Lk 11,39-41)

Uitspraken van Jezus tegen de Farizeeën (gematigd van toon!).

Wee u, Farizeeën! Gij zijt belust op de voornaamste zetel in de synagoge en de begroetingen op de markt. (Lk 11,43) (afkomstig uit Q)

Bij zijn onderricht gaf Hij ook deze waarschuwing: Wacht u voor de schriftgeleerden, die graag in lange gewaden rondlopen, zich laten groeten op de markt, belust zijn op de voornaamste zetels in de synagogen en op de ereplaatsen bij de maaltijden. (Mc 12,28-39)

DUIDELIJKE VERSCHILLEN MET DE TEKST VAN MARKUS

Lukas schrijft met het evangelie van Markus voor zich. Waar hij duidelijk van de tekst van Markus afwijkt, verwachten we een eigen visie van Lukas waar te nemen. We hebben dit kunnen ervaren bij zijn verslag van de gebeurtenissen in de synagoge van Nazareth. Welke duidelijke verschillen tussen hen vallen bij tekstvergelijking nog meer op? Ik kan er zeker vijf aanwijzen.

Lukas heeft ongeveer de helft van de vermelde wondertekenen bij Markus in zijn tekst overgenomen (overdaad schaadt!). Opvallend is de nadruk van Lukas op het bidden van Jezus, meestal geformuleerd als: hij trok zich terug op een eenzame plaats om te bidden, of: hij bracht de nacht door in gebed. Daarnaast vinden we bij Lukas veel meer parabellen dan bij Markus (en Matteüs). Omdat voor de meeste van deze parabellen geen parallellen te vinden zijn in andere onafhankelijke bronnen, kunnen we ons afvragen of deze parabellen allemaal teruggaan op Jezus of dat Lukas een gedeelte ervan zelf gecomponeerd heeft met een speciale bedoeling. De parabellen bij Lukas zijn voornamelijk in het tweede gedeelte van zijn evangelie te vinden, als we het eerste deel in gedachte afsluiten met de belijdenis van Petrus in Caesarea Philippi. De parabellen bij hem zijn soms heel duidelijk

maar soms ook cryptisch met een betekenis die ons ontgaat. Als vierde punt moeten we vermelden dat Lukas, evenals Matteüs, de essentie van de nieuwe leer overnam uit het Spreukenevangelie. De wijze waarop Lukas dit doet maakt zijn evangelie boeiend en brengt de figuur van Jezus tot leven. Ten slotte vermelden we de zendingsopdracht die Jezus aan 72 leerlingen gaf in Lk 10,1 e.v. om alvast de plaatsen te bezoeken waar hijzelf naar toe wilde gaan.¹ Het aantal van 72 is veelzeggend, zeker gelet op het aantal van twaalf apostelen. Het verwijst duidelijk naar wat later na de dood van Jezus gebeurde. Ik durf dit een aanwijzing te noemen, dat hier de aandacht van de evangelist gericht is op de betekenis van Jezus voor latere generaties; de evangelist kijkt vooruit naar zijn eigen tijd.

Ik wil ook nog aandacht schenken aan de wijze waarop de evangelist de lezer op de hoogte brengt van de verrijzenis van Jezus. Het verhaal zoals Lukas dat brengt, lijkt erg op het verslag bij Markus op wat kleinigheden na: het is het verhaal van het lege graf, met een engel die spreekt over de verrijzenis van Jezus. Lukas vervolgt zijn verrijzenisverhaal met de bekende vertelling over de Emmaüsgangers, die na het herkennen van de verrezen Heer direct terugkeren naar Jeruzalem waar ze horen dat de Heer verschenen is aan Petrus. Dus ook bij Lukas is de volle aandacht gericht op het lege graf en beperken beide evangelisten zich tot die karige mededeling. Lukas geeft dus in plaats van te spreken over het opstaan van Jezus uit het graf de voorkeur aan een verschijningsverhaal. Het spreken over het opstaan van een dode uit een graf werd in de hellenistische cultuur als onsmakelijk beschouwd.

Verder is opvallend de nadruk van de evangelist op de duidelijke aanwezigheid en de werkzaamheid van de Geest van God, dit zowel in het evangelie als in de Handelingen. Het is typisch voor deze evangelist met zijn sterk artistiek en aanvoelend vermogen om hiervoor

¹ In het evangelie van Markus staat slechts een zendingsopdracht aan de twaalf apostelen. De tekst hierover in Mk 6,8 e.v. is ook in Lk 9,1 e.v. overgenomen.

ontvankelijk te zijn en dit waar te nemen in de jonge kerk. Zijn verslag van wat gebeurde bij het Pinksterfeest is in dit opzicht veelzeggend. In de eerste fase van het christendom komen regelmatig verschijnselen voor die duiden op de aanwezigheid van de werkzame geest van God. Ik vraag me af of dit samenhangt met de spirituele instelling van de novieten die vol vuur de nieuwe religie zijn binnengetreden of dat door God deze extra impuls aan de jonge kerk wordt gegeven. In de rooms-katholieke eredienst wordt elk jaar in de voorbereiding op het Pinksterfeest om de komst van de Heilige Geest gebeden, men spreekt dan over een *novene*, een periode van negen dagen met gebed.

DE PARABELS BIJ LUKAS

Het taalgebruik van Jezus was beeldend en in het dagelijks leven en in de natuur vond hij voorbeelden te over. Op deze manier sprak hij zijn toehoorders aan op een manier die paste bij hun belevingswereld. Mensen onthouden ook gemakkelijker wat hen verteld wordt als woorden en beelden genomen zijn uit het leven van alledag. Vaak maakte Jezus gebruik van korte verhaaltjes om de mensen te wijzen op wat er om hen heen gebeurde. Jezus kon observeren en dan vertellen wat hij waarnam zonder verder commentaar te leveren. Dan was blijkbaar voor een goed verstaander een half woord genoeg. Maar soms hadden zijn verhalen de duidelijke bedoeling zijn toehoorders in gedachte mee te nemen en hen zelf conclusies te laten trekken. In vele verhalen zit een dubbele bodem, hij laat zijn toehoorders, en ons lezers, vaak achter met het gevoel de pointe van het verhaal gemist te hebben. Zijn verhalen dwingen tot nadenken.

Wat trok de aandacht van Jezus als hij om zich heen keek? Hij was zich heel goed bewust dat het juk van de romeinen zwaar op het volk drukte. Hij zag de hopeloze situatie van de armen die weerloos waren en door de rijken werden uitgebuit. Hij zag de corruptie en het onrecht waaronder velen te lijden hadden. Hij zag egoïsme en hebzucht onder de mensen. Kortom: hij nam waar wat ook tegenwoordig niet ontgaat aan een oplettende toeschouwer.

Een parabel staat nooit op zich maar krijgt mede zijn zin en betekenis door wat vooraf én nadien wordt gezegd: de context van de parabel. Parabellen circuleerden in de orale traditie waarschijnlijk los van de context waarin zij origineel verteld werden, waardoor het voor evangelisten en latere toehoorders, en lezers, moeilijk werd, en wordt, de juiste bedoeling te achterhalen. Juist het ontbreken van een context tijdens het doorvertellen van deze verhaaltjes, gaf evangelisten de gelegenheid voor een eigen context te zorgen en zodoende aan de parabel een eigen interpretatie te geven.

De evangelist Lucas heeft een aantal van deze verhalen, meestal parabellen, uit twee verschillende bronnen overgenomen; waarschijnlijk kende hij zelf ook nog parabellen die nergens anders vermeld zijn. De bronnen waar Lucas zijn informatie vond, zijn zoals eerder vermeld: het evangelie van Marcus en het Spreukenevangelie. In enkele gevallen had hij de keuze uit beide bronnen. Aangezien Marcus geen parabellen uit het Spreukenevangelie heeft overgenomen, is het interessant te weten wanneer Lucas de voorkeur gaf aan Marcus en wanneer aan het Spreukenevangelie in geval beide dezelfde parabel bevatte. Bovendien kunnen we achterhalen of Lucas, steunend op informatie uit het evangelie van Marcus, een afwijkende interpretatie van de tekst gaf. Dit is de gelegenheid bij uitstek om Lucas te leren kennen en zijn waardering voor de tekst van Marcus en het Spreukenevangelie.

LUKAS IS VERANTWOORD BEZIG

In hoofdstuk 12 van zijn evangelie vertelt Marcus het beroemde verhaal dat in de Willibrordvertaling de parabel van *de misdadige wijnbouwers wordt genoemd*. Deze wijnbouwers doden de erfgenaam van de bezitter om zich van de wijngaard meester te maken. De tekst begint als volgt:

Nu begon Hij tot hen te spreken in gelijkenissen: Er was eens een man die een wijngaard aanlegde, er een omheining omheen zette, een wijnpers in uithakte en er een wachttorens in bouwde; daarna verpachtte hij hem aan wijnbouwers en vertrok naar den vreemde (cursivering Willibrordvertaling). Op de vastgestelde tijd zond hij een dienaar naar de wijnbouwers om zijn aandeel in de opbrengst van de wijngaard van hen in

ontvangst te nemen. Maar ze grepen hem vast, mishandelden hem en stuurden hem met lege handen terug. Daarop zond hij een andere die naar hen toe. Maar zij sloegen hem op zijn hoofd en beledigden hem. Weer stuurde hij er een, maar hem doodden zij; en nog zo verscheidene anderen die zij mishandelden en doodden. Hij had nu niemand meer dan zijn geliefde zoon. Die stuurde hij als laatste naar hen toe, in de veronderstelling: Mijn zoon zullen ze wel ontzien. Maar de wijnbouwers zeiden onder elkaar: Dit is de erfgenaam; vooruit, laten we hem vermoorden, dan zal de erfenis voor ons zijn. Zij grepen hem vast, doodden hem en wierpen hem buiten de wijngaard. (Mc 12,1-8)

Marcus voegt een conclusie toe en ook de reactie van de tegenstanders van Jezus:

Wat zal nu de eigenaar van de wijngaard doen? Hij zal komen, de wijnbouwers ter dood brengen en de wijngaard aan anderen geven. Hebt ge deze schriftplaats niet gelezen: *De steen die de bouwlieden hebben afgekeurd, is juist de hoeksteen geworden, Op last van de Heer is dat gebeurd en het is wonderbaar in onze ogen* . (Mc 12,9-11) (cursivering Willibrordvertaling)

Zij zonnen nu op een middel om zich van Hem meester te maken, maar zij waren bang voor het volk, want ze begrepen dat de gelijkenis die hij vertelde, op hen sloeg. Zo lieten ze Hem met rust en verwijderden zich. (Mc 12,12)

We zijn bij de bespreking van het evangelie van Marcus uitvoerig ingegaan op deze tekst waarin Marcus een vergelijking trekt met het *lied van de wijngaard* van de profeet Jesaja waarin een veroordeling door Jahweh wordt uitgesproken over het joodse volk. Een gedeelte van de tekst van dit lied luidt:

Ik wil zingen van mijn vriend, het lied van mijn vriend en zijn wijngaard. Mijn vriend had een wijngaard op een vruchtbare helling. Hij spitte hem om, verwijderde de stenen, en beplante hem met edelwingerd. Hij bouwde er een wachttoren en kapte er ook een wijnpers uit. Nu verwachtte hij dat hij druiven zou dragen, maar hij bracht slechts wilde bessen voort. Welnu, bewoners van Jeruzalem, mannen van Juda, doet

uitspraak tussen Mij en mijn wijngaard. Wat kon ik nog voor mijn wijngaard doen dat ik niet heb gedaan? Waarom bracht hij slechts wilde bessen voort, waar ik verwachtte dat hij druiven zou dragen? Welnu, ik zal u vertellen wat ik met mijn wijngaard ga doen. Zijn omheining neem ik weg, zodat hij kaal wordt gevreten; zijn muren verniel ik, zodat hij vertrapt wordt. Een wildernis maak ik ervan, hij wordt gesnoeid noch gewied, distels en doornen groeien er hoog, en de wolken verbied ik hem met regen te besproeien. Ja, de wijngaard van Jahweh van de machten is Israëls huis, zijn bevoorrechte planten zijn de mensen van Juda. Hij hoopte op recht maar Hij zag onrecht, Hij zag geen betrachting van recht, maar verkrachting van recht. (Jes. 5,1-7)

Deze parabel, hoewel in een iets andere zetting, vindt u ook in het evangelie van Thomas. Het lijkt merkwaardig dat Thomas, die alles door een gnostische bril bekijkt, parabellen van Jezus opneemt en vertelt zonder enige franje, heel sober dus. Het lijkt net of de schrijver van dit evangelie ze neerschrijft zonder verder na te denken, alleen maar vanuit de herinnering die hij heeft aan wat aan hem is doorverteld. Onopgesmukt en niet passend in de gnostische visie, vertelt Jezus hier zijn verhaal zoals hij het waarschijnlijk ook jaren geleden gedaan heeft. Zonder context, zonder nadere verklaring, kaal en moeilijk te begrijpen. Alleen het respect voor hun leermeester Jezus kan de volgelingen in de gemeente van Thomas gebracht hebben tot een dergelijke houding.

De tekst in Thomas luidt:

Een goede man had een wijngaard. Hij gaf die aan pachters opdat zij deze zouden bewerken en hij van hen zijn vrucht zou krijgen. Hij stuurde zijn dienaar opdat de pachters hem de vrucht van de wijngaard zouden geven. Zij grepen zijn dienaar, ze sloegen hem en hadden hem bijna gedood. De dienaar ging weg, hij zei het tegen zijn heer. De heer zei: Misschien hebben zij hem niet herkend. Hij stuurde een andere dienaar. De pachters sloegen ook die andere. Toen zond de heer zijn zoon. Hij zei: Misschien zullen ze eerbied hebben voor mijn zoon. Zodra de pachters wisten dat hij de erfgenaam van de wijngaard was, paktten ze hem en ze doodden hem. (Th 65,1-7)

Terwijl in de versie van Marcus er een context gegeven wordt, bestaande uit de conclusie aan het einde van de parabel en de reactie van de tegenstanders van Jezus, ontbreekt in Thomas een context en ook een conclusie.

Deze parabel komt niet voor in het Spreukenevangelie zodat Lucas de tekst uit Marcus heeft overgenomen maar hij deed dat zonder de toevoeging: *De steen die de bouwlieden hebben afgekeurd, is juist de hoeksteen geworden, Op last van de Heer is dat gebeurd en het is wonderbaar in onze ogen*, zie Lk 20,9-16. Op deze manier lijkt de tekst bij Lukas op die bij Thomas en waardeert hij de extra tekst bij Marcus als een toevoeging die niet afkomstig is van Jezus. Hij vond de wijze waarop Marcus de parabel vertelt niet historisch verantwoord, zo interpreteer ik dat.

In de Willibrordvertaling staat onder de naam *De onwillige genodigden* in de oudste laag van *Q*, Luc 14,16-24 en Mt 22,1-14, en in Th 4,1-12 een parabel die zich weer uitstekend leent voor een omzetting in christelijke stijl.

Matteüs heeft van een gewone maaltijd een bruiloftsfeest gemaakt die een koning, hier is duidelijk God bedoeld, geeft voor zijn zoon, Jezus. Wij geven de tekst vanaf vers 2:

Het Rijk der hemelen lijkt op een koning die een bruiloftsfeest gaf voor zijn zoon. Hij stuurde zijn dienaars uit om allen te roepen die hij tot de bruiloft had uitgenodigd, maar zij wilden niet komen. Daarop zond hij andere dienaars met de opdracht: Zegt aan de genodigden: Zie ik heb mijn maaltijd klaar, mijn ossen en het gemeste vee zijn geslacht; alles staat gereed. Komt dus naar de bruiloft. Maar zonder er zich om te bekommeren gingen zij weg, de een naar zijn akker, de ander naar zijn zaken. De overigen grepen zijn dienaars vast, mishandelden en doodden hen. Nu ontstak de koning in toorn, stuurde zijn troepen en liet de moordenaars ombrengen en hun stad in brand steken. Toen sprak hij tot zijn dienaars: Het bruiloftsmaal staat klaar, maar de genodigden waren het niet waard. Gaat dus naar de drukke verkeerswegen en nodig wie ge er maar vindt tot de bruiloft. Zijn dienaars gingen naar de wegen en brachten allen mee die zij er aantroffen, slechten zowel als goeden, en

de bruiloftszaal liep vol met gasten. Toen de koning binnenkwam om de aanliggenden te bezoeken, merkte hij daar iemand op die niet voor een bruiloft gekleed was. En hij sprak tot hem: Vriend, hoe zijt gij hier binnengekomen zonder bruiloftskleed? Maar de man bleef het antwoord schuldig. Toen sprak de koning tot de bedienden: Bindt hem aan handen en voeten en werp hem buiten in de duisternis. Daar zal gewezen zijn en tandengeknars. Velen zijn geroepen maar weinigen uitverkoren.

Vanaf vers 11 verandert het thema van de parabel geleidelijk en wordt het een beschrijving van het laatste oordeel. De zin: 'daar zal gewezen zijn en tandengeknars' in vers 13 past typisch daarbij. Door de juiste woordkeuze maakt Matteüs het de lezer, of toehoorder, wel heel gemakkelijk om te begrijpen, dat hier weer sprake is van een veroordeling van degenen die Jezus als de Messias afwijzen. Dit blijkt ook uit de tekst, de context, die voorafgaat aan deze parabel. In die tekst vertelt de evangelist de parabel van de misdadige wijnbouwers.

In de versie van Thomas klinkt alles veel neutraler:

Jezus zei: Een man had gastvrienden. En toen hij de maaltijd had klaargemaakt, stuurde hij zijn dienaar weg om de gasten uit te nodigen. Deze ging naar de eerste, hij zei hem: Mijn meester nodigt u uit. Hij zei: Ik heb schulden uitstaan bij enige kooplieden. Zij zullen vanavond bij mij komen. Ik zal gaan en hun opdracht geven. Ik verontschuldig mij voor de maaltijd. Hij ging naar een ander, hij zei hem: Mijn meester heeft u uitgenodigd. Hij zei hem: Ik heb een huis gekocht en ik ben de hele dag nodig. Ik zal geen tijd hebben. Hij ging weer naar een ander, hij zei hem: Mijn meester nodigt u uit. Hij zei hem: Mijn vriend gaat trouwen en ik moet de maaltijd klaarmaken. Ik zal niet kunnen komen. Ik verontschuldig mij voor de maaltijd. Hij ging naar weer een ander, hij zei hem: Mijn meester nodigt u uit. Hij zei hem: Ik heb een boerderij gekocht. Ik ga de pacht ophalen. Ik zal niet kunnen komen. Ik verontschuldig mij. De dienaar kwam terug, hij zei tegen zijn heer: Die u hebt uitgenodigd voor de maaltijd hebben zich verontschuldigd. De heer zei tegen zijn knecht: Ga weg op de wegen, breng hier die je zult vinden opdat ze maaltijd houden.

Jezus blijkt heel goed op de hoogte te zijn hoe het er aan toegaat in de kringen van de rijken. Zij zijn voortdurend bezig meer bezit te vergaren, zij kopen en verkopen en vieren feest met hun welvarende collega's uit eigen kring. Zij nodigen elkaar wederzijds uit en als zij niet kunnen komen, zijn hun excuses heel begrijpelijk voor hun gastheren. Maar in dit verhaal blijkt het een beetje te veel van het goede te zijn. Iedereen heeft blijkbaar een goed excuus. Dat lijkt vreemd want zo'n maaltijd werd gewoonlijk niet overhaast gepland en de voorbereiding kostte heel wat tijd. Waarschijnlijk waren de genodigden al lang van te voren benaderd en hadden ruimschoots gelegenheid gehad tijd voor het feestmaal vrij te maken. De voorliggende tekst doet natuurlijk geen recht aan de wijze waarop Jezus het verhaal in werkelijkheid verteld zal hebben. Zijn vertelling zal ongetwijfeld gepaard zijn gegaan met een overdaad aan beelden en beschrijvingen die passen bij de oosterse uitbundigheid die voor ons westerlingen altijd vreemd zal blijven. Zijn toehoorders zien het duidelijk voor zich: al die lekkernijen en dan het onbegrijpelijke, niemand wil komen. Maar dan neemt de parabel een onverwachte wending. De gastheer gedraagt zich ineens heel anders dan verwacht. Hij heeft een menselijk gezicht gekregen. Want wat zegt de gastheer: niet de rijken zullen aanzitten aan de maaltijd maar de gewone man van de straat. Het is de wereld op zijn kop zetten, typisch voor Jezus. *Jezus heeft de parabel naar zijn hand gezet en geeft vanuit de bekende wereld van onderdrukking en uitbuiting zijn toehoorders zicht op een wereld waar het er anders aan toe zal gaan.* Zijn toehoorders zullen de humor in het verhaal wel aangevoeld hebben. Jezus drijft de spot met de rijken en wil zijn toehoorders duidelijk maken, dat *zij* het zijn die in het Rijk van God zullen worden uitgenodigd voor een feestmaal.

De versie van Lucas gelijkt sterk op die van Thomas:

Zeker iemand gaf een groot maal en nodigde veel gasten. Op het uur van de maaltijd zond hij zijn dienaar om aan de genodigden te zeggen: Komt, alles is gereed. Maar zij begonnen zich allen opeens te verontschuldigen. De eerste liet hem zeggen: Ik heb een akker gekocht en moet die noodzakelijk gaan bekijken; ik verzoek u mij wel te willen verontschuldigen. Een tweede zei: Ik heb vijf span ossen gekocht en moet ze gaan proberen; ik verzoek u mij wel te willen verontschuldigen. Weer een an-

der: Ik ben zo pas getrouwd; daarom kan ik niet komen. Bij zijn thuiskomst bracht die dienaar dat alles aan zijn meester over. Nu ontstak de heer des huizes in toorn en beval aan zijn dienaar: Haast je naar de straten en stegen van de stad en breng de armen, gebrekkigen, blinden en kreupelen hier binnen. Toen de dienaar hem zei: Heer, wat gij bevolen hebt is gebeurd, en nog is er plaats, droeg de heer zijn dienaar op: Ga naar de wegen en de binnenpaden en nodig de mensen dringend uit binnen te komen, want mijn huis moet vol worden. Ik zeg u: Geen enkel van de mannen die het eerst genodigd waren, zal van mijn feestmaal proeven. (Lk 14,16-24)

Weer weigert Lucas een interpretatie te geven die duidelijk niet afkomstig is van Jezus en zit hij op één lijn met de tekst van Thomas.

Overdrijving van Jezus bij het spreken over de komst van het Rijk Gods lezen wij in de parabel van het mosterdzaadje, dat u vindt in drie van elkaar onafhankelijke bronnen, respectievelijk Mc 4,31-32; Lk 13,18-19 en Mt 13,31-32, beide afkomstig uit *Q*, en ook in Th 20. De tekst in Marcus luidt:

Het (Rijk Gods) lijkt op een mosterdzaadje. Wanneer dat gezaaid wordt in de grond, is het wel het allerkleinste zaadje op aarde; maar eenmaal gezaaid, schiet het op en wordt groter dan alle tuingewassen, en het krijgt grote takken, *zodat de vogels in zijn schaduw kunnen nestelen* (cursivering Willibrordvertaling) (Mc 4,31-32).

Hij zeide: 'Waarop gelijkt het Koninkrijk Gods, waarmee zal Ik het vergelijken? Het gelijkt op een mosterdzaadje, dat iemand in zijn tuin zaaide; het groeide en werd een grote boom en *de vogels uit de lucht nestelden in zijn takken*'(cursivering Willibrordvertaling) (Lc 13,18-19).

De leerlingen zeiden tot Jezus: Zeg ons waaraan het koninkrijk der hemelen gelijk is. Hij zei tegen hen: Het is gelijk aan een mosterdzaad, kleiner dan alle zaden. Maar wanneer het op bewerkte aarde valt, brengt het een grote tak voort en wordt deze een beschutting voor de vogels in de hemel (Th 20).

Hoewel de tekst bij Marcus geen aanleiding kan zijn voor Lucas om aan de authenticiteit te twijfelen, geeft hij toch de voorkeur aan de tekst in het Spreukenevangelie.

Een ander voorbeeld, bekend aan iedere kerkganger, is de parabel van de zaaier in Mc 4,3-8 die in de Willibrordvertaling als volgt luidt:

Luistert. Eens ging een zaaier uit om te zaaien. Toen hij aan het zaaien was, viel een gedeelte op de weg en de vogels kwamen het opeten. Een ander gedeelte viel op de rotsachtige plekken, waar het niet veel aarde had; het schoot snel op, omdat het in ondiepe grond lag. Maar toen de zon was opgekomen, kreeg het te lijden van de hitte, zodat het verdorde bij gebrek aan wortel. Weer een ander gedeelte viel onder de distels en deze schoten op zodat het verstikte en geen vrucht opleverde. Een ander gedeelte tenslotte viel op goede grond en doordat het opschoot en zich ontwikkelde, leverde het vrucht op en bracht het dertig-, zestig-, en honderdvoudige voort.

Deze parabel vindt u ook in Mt 13,3-8 en Lk 8,5-8, overgenomen uit Marcus, maar is ook te vinden in Th 9,1-5.

Maar Marcus maakt van de parabel, die op het eerste gezicht als een parabel leest, een christelijk verhaal door de verklarende tekst in de verzen 14-20, waarin Jezus de betekenis van de parabel aan zijn leerlingen uitlegt. In de uitleg van Marcus staat het zaad voor het woord van God, dat op slechte bodem of goede bodem valt, d.w.z. door de mensen niét of wél wordt aanvaard. Hij laat Jezus een relatie leggen tussen het zaad en het woord van God, tussen het vrucht voortbrengen en de aanvaarding van het woord van God. De allegorische strekking van de parabel wordt bovendien door de evangelist overgebracht op een manier die het verhaal met een waas van geheimzinnigheid omgeeft. In de verzen 11-12 legt Jezus aan de leerlingen uit waarom hij in tegenwoordigheid van anderen, bedoeld zijn waarschijnlijk de farizeeën en schriftgeleerden, over het Rijk Gods alleen spreekt met gebruikmaking van parabellen. Alleen de leerlingen mogen het geheim van het Rijk Gods leren kennen, maar aan de anderen, zijn tegenstanders?, zal alles in parabellen worden verteld, waarbij de evangelist een citaat uit Jesaja 6,9-10 aanhaalt:

Aan u is het geheim van het Rijk Gods geschonken, maar zij die erbuiten staan krijgen alles in gelijkenissen, *opdat zij wel scherp kijken met hun ogen maar niet zien, en wel luisteren met hun oren maar niet verstaan, opdat zij zich niet zouden bekeren en vergiffenis krijgen* (Mc 4, 11-12) (cursivering Willibrordvertaling).

In de versie van Thomas, die wat soberder is dan die bij Marcus, is het een parabel zonder context en luidt als volgt:

Jezus zei: Kijk, de zaaier ging uit, hij vulde zijn hand, hij zaaide. Een deel van het zaad viel op de weg. De vogels kwamen en verzamelden het. Een ander deel viel op de rots en maakte geen wortel in de aarde en bracht geen aren voort. Een ander deel viel tussen de dorens. Zij verstikten het zaad en de worm at het op. Een ander deel viel in goede aarde. En dat schoot op en bracht goede vrucht voort. Het bracht zestigvoud per maat op en hondertwintigvoud per maat.

Lukas volgt Marcus op de voet en geeft ook de verklaring die u bij hem vindt.

Lukas accepteert de tekst van de parabellen bij Marcus als deze van Jezus zelf afkomstig kan zijn maar neemt geen speculatieve tekst over die duidelijk van Marcus zelf afkomstig is. Wij zien dit ook als het Spreukenevangelie de bron is en Matteüs een afwijkende interpretatie geeft die niet van Jezus afkomstig kan zijn. Waar mogelijk hebben we steeds de parabellen overgenomen die in het evangelie van Thomas te vinden zijn en daar heel sober en bijna als terloops door de schrijver vermeld worden. De conclusie moet zijn, dat Lukas bij het gebruik van de bronnen die hem te beschikking stonden zich correct aan de inhoud hield als deze de toets der kritiek kon doorstaan. Bij toevoegingen die duidelijk niet van Jezus afkomstig konden zijn, liet Lukas dan ook verstek gaan.

Het is bekend dat de evangelist Lukas vele parabellen in zijn tekst heeft staan die nergens anders voorkomen, ook niet bij Thomas. Zijn deze parabellen op Jezus terug te voeren of is hij hier creatief bezig zoals in het begin van zijn evangelie en de Handelingen? De meest bekende van deze parabellen wil ik aanhalen omdat ze typisch passen bij Jezus.

In Lk 16,1-8a treft u een beroemd verhaal aan dat in de Willibrordvertaling de naam draagt: de parabel van de onrechtvaardige rentmeester. In deze parabel laat Jezus zien hoe slim de kinderen van de duisternis zijn als het om hun eigen belang gaat. Het is een verhaal zonder verdere toelichtingen. De tekst luidt als volgt:

Verder sprak Hij tot zijn leerlingen: Er was eens een rijk man die een rentmeester had, die bij hem werd aangeklaagd, dat hij zijn bezit verkwiste. Hij riep hem dus en vroeg: Wat hoor ik daar van u? Geef rekening van uw beheer, want gij kunt niet langer rentmeester blijven. Toen redeneerde de rentmeester bij zichzelf: Wat zal ik doen, nu mijn heer mij het rentmeesterschap afneemt? Spitten kan ik niet, en bedelen daarvoor schaam ik mij. Ik weet al wat ik ga doen, opdat zij mij na mijn ontslag als rentmeester in hun huis opnemen. Hij ontbood de schuldenaars van zijn heer, een voor een, en zei tot de eerste: Hoeveel zijt ge aan mijn meester schuldig? Deze antwoordde: honderd vaten olie. Maar hij zei: Hier hebt ge uw schuldbekentenis; ga gauw zitten en schrijf: vijftig. Daarop vroeg hij nog aan een tweede: En hoeveel zijt gij schuldig? Deze antwoordde: Honderd maten tarwe. Hij zei hem: Hier hebt ge uw schuldbekentenis; schrijf: tachtig. De heer prees het in de onrechtvaardige rentmeester dat hij met overleg had gehandeld. (Lk 16,1-8a)

Mensen die anderen bedriegen, zijn listig genoeg om, als ze gesnapt worden, een oplossing voor hun problemen te vinden door weer een criminele truc uit te halen ten koste van anderen. Jezus geeft een voorbeeld van corrupt gedrag, zonder hieraan een les te verbinden. Zo gaat het eraan toe in de samenleving! De toehoorders van Jezus begrepen goed wat Jezus bedoelde, elke verdere conclusie of toevoeging was onnodig. Verwacht niet dat Jezus voortdurend bezig was de moralist uit te hangen. Zijn toehoorders zullen met een glimlach en met instemming naar zulke verhalen hebben geluisterd. Ja, zo gaat het er aan toe in de wereld!

Een ander bekend voorbeeld is de parabel over de farizeeër en de tollenaar die u vindt in Lk 18,9-14 (alleen bij deze evangelist te vinden). De tekst in de Willibrordvertaling luidt:

Twee mensen gingen op naar de tempel om te bidden; de een was een farizeeër en de ander een tollenaar. De farizeeër stond met opgeheven hoofd en bad bij zichzelf als volgt: God, ik dank u dat ik niet ben als de rest van de mensen, rovers, onrechtvaardigen, echtbrekers, of ook als die tollenaar daar. Ik vast tweemaal per week en geef tienden van al mijn inkomsten. Maar de tollenaar bleef op een afstand en wilde zelfs niet zijn ogen opheffen naar de hemel; maar hij klopte zich op de borst, en zei: God, wees mij, zondaar, genadig. Ik zeg u: deze ging gerechtvaardigd naar huis en niet die andere; want alwie zich verheft zal vernederd, maar wie zich vernedert zal verheven worden¹.

Voor de kerkgangers van vandaag is dit een verhaal over berouw, over vergeving en ook over zelfoverschatting. Het verhaal, zoals Jezus het vertelt, past helemaal bij de manier waarop christenen geleerd hebben tegen farizeeën aan te kijken. Zij worden immers in de evangelieteksten afgeschilderd als de grote tegenstanders van Jezus, die hem naar het leven stonden en tenslotte ook daadwerkelijk voor zijn dood verantwoordelijk zouden zijn geweest. Maar laten wij eens zien hoe de toehoorders van Jezus op zijn woorden gereageerd zullen hebben. Aan de ene kant van het verhaal staat de tollenaar, gehaat door het volk, een collaborateur, die heult met de vijand en zichzelf verrijkt door een oneerlijke belastingheffing. Aan de andere kant een farizeeër, iemand die de joodse wet zo stipt mogelijk probeert te onderhouden en zichzelf ziet als leermeester van het volk, wat hij in werkelijkheid ook is. De mensen kijken tegen hem op hoewel de zelfoverschatting, die in zijn handelen tot uitdrukking komt, hem tot mikpunt van spot en kritiek maakt. Het negatieve in zijn karakter wordt in de parabel door Jezus heel sterk uitvergroot door te stellen, dat de farizeeër zelfs tegenover God zijn arrogantie en zelfoverschatting durft uit te dragen. De woorden aan het slot van de parabel: 'ik zeg u deze, de tollenaar, ging gerechtvaardigd naar huis en niet die andere, de farizeeër', moeten de toehoorders wel geschokt hebben. Dat is de wereld op zijn kop zetten, zullen ze wel ge-

¹ Deze opmerking is waarschijnlijk pas later toegevoegd en past niet in het verhaal van Jezus.

dacht hebben. In hun ogen was dat een volledig verkeerde voorstelling van zaken. Deze reactie lijkt aannemelijk en wordt in de hand gewerkt door de overdreven woordkeuze van Jezus. Hij heeft zijn toehoorders bewust willen shockeren. Maar waarom? Wat was zijn bedoeling? Jezus plaatst het verhaal in een ander perspectief. Hij schudt zijn toehoorders wakker en dwingt hen tot nadenken, en dat geldt ook voor ons, de lezers en luisteraars van nu. Hij weet, dat mensen gewoon zijn over anderen te oordelen en hen veroordelen in overeenstemming met de gangbare opvattingen in de samenleving. Een tollenaar deugt niet en een farizeeër is een wetgetrouwe jood en zo is dat. Maar Jezus heeft geen boodschap aan deze stereotypen. Hij zegt hen, dat Jahweh niet zwart-wit denkt en wel eens van het tegendeel overtuigd kan zijn.

Wat ook hier weer opvalt, is dat Jezus het verhaal vertelt zonder een duidelijke conclusie hieraan te verbinden. Hij dwingt de mensen zelf na te denken.

Een andere bekende parabel is bij iedere gelovige bekend: de parabel van *de barmhartige Samaritaan* in Lk 10,30-35, ook deze parabel is alleen bij deze evangelist te vinden. Volgens Lukas vertelt Jezus dit verhaal in antwoord op een vraag van een schriftgeleerde: 'wat moet ik doen om het eeuwig leven te verwerven?' Jezus antwoordt:

Gij zult de Heer uw God beminnen met geheel uw hart en met geheel uw ziel, met al uw krachten en geheel uw verstand; en uw naaste gelijk uzelf. (Lk 10,27).

Deze tekst is overgenomen uit Deuteronomium 6,4-5 en Leviticus 19,18 uit het Oude Testament. En daarna vroeg de schriftgeleerde hem: 'En wie is dan mijn naaste?' Dan vertelt Jezus deze bekende parabel waarvan de inhoud kort samengevat het volgende is:

Een man die op weg is van Jeruzalem naar Jericho, valt in handen van rovers die hem beroven en zwaargewond achterlaten. Een priester die voorbijkomt, loopt met een bocht om hem heen. Dat doet ook een leviet. Maar een Samaritaan op weg naar Jericho heeft medelijden met hem. Hij verzorgt zijn wonden en zet hem op zijn rijdier en levert hem af bij een

herberg langs de weg. Hij geeft de herbergier twee denariën en verzoekt hem voor de man te zorgen en belooft hem op de terugweg de extra onkosten te vergoeden.

Het is duidelijk, dat op de vraag wie zich als de echte naaste heeft gedragen, het antwoord voor de hand ligt. Maar dat is niet de kern van de parabel. Waarom liepen de priester en de leviet met een boog om de gewonde man heen? Door zijn fysieke toestand was de man volgens de strenge reinheidswetten voor priesters en levieten onrein. En lichamelijk contact met een onreine betekende zelf onrein worden. Een priester en een leviet die onrein waren, mochten geen dienst doen in de tempel aler de onreinheid door de voorgeschreven rituele handelingen was opgeheven. Jezus wilde met de parabel uitdrukken, dat het optreden van de priester en de leviet formeel volgens de letter van de wet correct lijkt maar in werkelijkheid liefdeloos is en als zodanig in strijd met de wet van God. Door in het verhaal een Samaritaan, op wie de joden gewend waren neer te kijken, ten tonele te voeren als degene die weet wat echte naastenliefde betekent, prikkelde Jezus zijn toehoorders. Iemand van wie je alleen maar vijandschap zou verwachten, biedt hier belangeloos zijn hulp aan zonder zich af te vragen wie de ongelukkige is. Jezus kon provoceren om mensen tot nadenken te brengen.

Als ik terugdenk aan mijn jeugd, was Jezus voor mij iemand die vertelde wat ik moest doen, hoe ik me moest gedragen en wat goed en wat slecht was. Ga ik nu de tekst na van de drie parabellen die ik zo juist verteld heb, dan zie ik daar niets van terug. Lukas ziet Jezus daar niet als een moralist, als iemand die zegt hoe het hoort en wat je moet doen. Jezus komt ook bij mij over als iemand die waarneemt, vertelt wat er in de wereld gebeurt, en commentaar geeft zonder iemand er persoonlijk op aan te spreken. Juist die terughoudendheid bij het geven van commentaar maakt van Jezus iemand die men aanduidt met het woord *wijsheid leraar*. Hij wijkt in gedrag sterk af van het beeld dat ons vaak in de kerkdiensten wordt voorgehouden. Als ik dit voor ogen houd, dan heb ik de neiging scherpe teksten waarin Jezus veroordelingen uitspreekt over mensen of mensengroepen met de nodige reserve te bekijken. Is de evangelist daar niet bezig Jezus tot vertolker van zijn eigen gevoelens te maken? In dit opzicht maakt

het evangelie van Johannes vaak van Jezus iemand in wie ik me niet kan herkennen.

Er zijn nog meer parabellen die alleen bij Lukas te vinden zijn: laat ik er enkele opnoemen: De parabel van de verloren zoon in Lk 15,11-32, een verhaal over vaderliefde die geen grenzen kent; de parabel van de rijke man en Lazarus in Lk 16,19-31; de parabel over de vriend in de nacht in Lk 11,5-8; de parabel van de corrupte rechter in Lk 18,2-5; de parabel over een rijke boer in Lk 12,16-20 dat ook bij Thomas voorkomt. Ik ben er persoonlijk van overtuigd dat een deel van deze parabellen afkomstig is van Lukas zelf. De aanwezigheid van de teksten uit *Q* en de vele parabellen maken dit evangelie tot een duidelijke meerwaarde.

Hiermee beëindig ik mijn tekst over het evangelie en ga ik over op de bespreking van het tweede boek van Lukas.

DE HANDELINGEN VAN DE APOSTELN

INLEIDING OP HET BOEK

In de Willibrordvertaling maakt men een indeling in de tekst van *De Handelingen* in vier delen. De eerste negen hoofdstukken tot de bekering van Saulus (Paulus), het deel waar Petrus de hoofdpersoon is en de twee laatste delen waarin Paulus centraal staat.

Laat ik eerst nagaan over welke informatie Lukas kon beschikken toen hij van start ging met zijn tweede boek. Als ik mijn voorlopige indruk geef na het lezen van de eerste twee delen kan ik me niet aan de indruk onttrekken, dat Lukas wat betreft de start van de nieuwe religie in Jeruzalem en Palestina met dezelfde problemen te maken heeft gehad als bij het schrijven van het begin van zijn evangelie: gebrek aan betrouwbaar feitenmateriaal. Wonend op grote afstand van Jeruzalem en levend in een tijd die zeventig jaar of meer verwijderd was van het begin van het christendom, had hij maar weinig betrouwbare gegevens tot zijn beschikking. Bovendien was Jeruzalem al meer dan dertig jaar geleden verwoest en was het joodse christendom daardoor verspreid en van weinig betekenis meer voor wat elders gebeurde. Veel betrouwbare gegevens had hij niet tot zijn beschikking. Niettemin heeft hij ons een levendig verslag van de gebeurtenissen in Jeruzalem en omstreken van de nieuwe religie nagelaten. Maar hoe betrouwbaar is dit verslag en waar heeft hij de betreffende informatie gevonden? Niet bij Paulus want die kwam pas later in aanraking met de nieuwe religie en niet als aanhanger maar als bestrijder, dit volgens zijn eigen zeggen; niet bij de evangelisten Marcus en Matteüs die in een vroegere periode hebben geschreven en niet verder gekomen zijn dan de Hemelvaart van de verrezen Heer.

Bij het lezen van de twee delen waarin de apostel Paulus centraal staat, komt duidelijk naar voren dat Lukas hier over meer informatie beschikte, over meer feitenmateriaal. Wat in Klein-Azië was gebeurd en nog plaats vond, had bovendien zijn volle aandacht want het

raakte hem persoonlijk in zijn godsdienstige beleving die zijn basis had in de recente godsdienstige ontwikkeling in dat gebied. Lukas was waarschijnlijk een bekeerling die met zijn kennis van de atlas, de namen van Romeinse bestuurders, de bekende historische gebeurtenissen en de brieven van Paulus en de verhalen die door de overlevering bij hem terecht waren gekomen, over meer gegevens beschikte dan bij het schrijven van de eerste twee delen. Hoewel hij de brieven van Paulus tot zijn beschikking had, blijkt uit de vergelijking van de teksten dat de onderlinge overeenstemming vaak te wensen overliet.

Laat ik eerst de gedeelten lezen en commentariëren die over Palestina gaan en dan mijn voorlopige conclusies geven.

DEEL 1 VAN DE HANDELINGEN

Wat meteen opvalt is dat Lukas zijn uiterste best heeft gedaan om het aannemelijk te maken dat het christendom zich al snel heeft losgemaakt van de Joodse religie en van een beweging een zelfstandige religie is geworden.

Toen Jezus gestorven was en de leerlingen langzaam tot het besef kwamen dat dit niet het einde was maar dat Jezus was verrezen en weer leefde en hen inspireerde door te gaan, was er slechts sprake van een kleine groep personen, Joden, die met de ideeën van Jezus verder wilden met hun leven en de gedachten van het Rijk Gods wilden uitdragen onder hun landgenoten. Er was nog geen sprake van een godsdienst en gedachten in die richting zouden niet bij hen kunnen zijn opgekomen. Het was een tijd van bezinning, van nadenken, veel praten en bidden met elkaar. De eerste volgelingen van Jezus waren Joden en bleven ook na de dood van Jezus zich als Joden gedragen. Maar Lukas wil deze fase zo snel als mogelijk is achter zich laten en aannemelijk maken dat al heel snel een scheiding tot stand kwam met de Joodse religie. Dat kan hij alleen maar bereiken door te suggereren dat de onderlinge verhoudingen snel slechter werden, zodat de volgelingen van Jezus een hechte groep werden, met een eigen identiteit die los van de tegenstanders opereerde.

Om dit te bereiken ging hij op dezelfde manier te werk als de evangelist Markus bij het schrijven van zijn evangelie. Waar Marcus met een overdaad aan wonderen probeerde aan te tonen dat Jezus de voor spelde messias was, gebruikte Lukas de beschrijving van wat gebeurde bij het joodse Pinksterfeest, vijftig dagen na de dood van Jezus, toen de Geest van God met grote kracht zich openbaarde en de aanwezige apostelen bezielde en hen in alle mogelijke talen deed spreken.

In een gloedvolle toespraak voor de talrijke bewoners die waren toegesnelnd wegens het oorverdovend geluid dat de nederdaling van de Heilige Geest begeleidde, maakte Petrus hen duidelijk wat er was gebeurd en hij besloot met de woorden:

‘Voor heel het huis van Israël moet dus onomstotelijk vaststaan, dat God Hem én Heer én Christus heeft gemaakt, die Jezus, die gij gekruisigd hebt’ Toen zij dit hoorden, waren zij diep getroffen en zeiden tot Petrus en de overige apostelen: ‘Wat moeten wij doen, mannen broeders?’ Petrus gaf hun ten antwoord: ‘Bekeert u en ieder van u late zich dopen in de naam van Jezus Christus tot vergeving van uw zonden. Dan zult gij als gave de Heilige Geest ontvangen’. (Hand. 2,14/36-38)

Ongeveer drie duizend aanwezigen lieten zich dopen en sloten zich aan bij de leerlingen van Jezus. De joodse overheden werden bovendien geprovoceerd door de vele wonderdaden die de apostelen verrichten in de naam van Jezus, *die door jullie aan het kruis is geslagen* en dat werd bij herhaling gezegd. De confrontatie was hiermee compleet. Een korte tijd later waren er dank zij al die wondertekenen al meer dan vijf duizend nieuw gedoopten!¹ Dit leidde tot een grote

¹Rodney Stark, De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom, Ten Have Baarn 1998, blz. 17 e.v. In het boek van de socioloog Stark wordt een schatting gemaakt over de numerieke toename van het aantal christenen in de eerste fase van de nieuwe religie. Het aantal van drie en vijf duizend dat Lukas noemt, is aan het einde van de 1e eeuw nog niet bereikt in het gehele Romeinse Rijk.

vervolging volgens Lukas. Maar desondanks, of misschien dank zij, breidde de nieuwe religie zich uit over Samaria en werd de eerste buitenlander gedoopt, een Ethiopiër (Hand. 8).

Hoe aannemelijk is dit verhaal van Lukas in uw ogen? In ieder geval zijn deze hoofdstukken gegrift in de zielen van de christenen, ook nu nog. Maar ik ga verder! Petrus blijkt een begaafd redenaar te zijn en ook Stefanus (Hand.7). Beiden houden ellenlange betogen waarin het wemelt van de historische feiten uit de joodse geschiedenis. Lukas maakte het zo voor zichzelf wel heel gemakkelijk!

Wat is nu historisch betrouwbaar en wat niet? Heeft Lukas ook de chronologie van de gebeurtenissen door elkaar gegooid?

Hoe realistisch is Stefanus als diaken in de jonge kerk in Jeruzalem (Hand. 6)? De instelling van het diaconaat was pas nodig toen de kerk lokaal al een zekere omvang had en een zekere bestuursstructuur. Toen de kerk deze naam nog niet mocht dragen, was er geen enkele behoefte aan aparte personen met een taak in de verzorging van de armen.

Is Paulus in de beginperiode in Jeruzalem geweest onder de naam Saulus? Was hij al een christenvervolger toen er nog geen kerk bestond (Hand. 8)?

Blijkbaar laat de schrijver gebeurtenissen uit een latere tijd plaats vinden in Jeruzalem tijdens en kort na het eerste Pinksterfeest om een oorsprongsgeschiedenis te scheppen die bij zijn eigen tijdgenoten plausibel zou overkomen. Ik heb de indruk dat dit zo is. Het is een illusie te denken dat het begin van het christendom er zo heeft uitgezien. Maar er moet een grond voor het pinksterverhaal zijn, dat lijkt me redelijk. Het begon al toen de leerlingen van Jezus na zijn dood tot de overtuiging kwamen dat hij weer leefde en op een of andere wijze bij hen was, hoe men dat ook moet verstaan. Hij verscheen aan Petrus en aan de andere apostelen. Ook Paulus schrijft hier later over. Het was een tijd van verschijningen, van geestelijke ervaringen, de tijd waarin Gods Geest zichtbaar werkzaam onder hen was. Lukas

wist dit, kende deze verhalen en met zijn aanvoelend vermogen en zijn artistieke gaven heeft hij creatief hierop ingespeeld: in zijn evangelie met het verhaal van de Emmaüsgangers en bij het Pinksterfeest met het grote vertoon van vreemde talen sprekende apostelen, waarmee de toren van Babel eindelijk recht overeind kwam te staan.

DEEL 2 VAN DE HANDELINGEN

HET PINKSTERFEEST VOOR DE HEIDENEN

Het tweede deel van De Handelingen, vanaf hoofdstuk 9 vers 32 in de Willibrordvertaling omvat het gedeelte tot en met de nieuwe vervolging in Jeruzalem die beschreven staat in hoofdstuk 12.

In dit gedeelte staat de apostel Petrus centraal en wordt zijn optreden begeleid door talrijke wondertekenen. Het begint in Lydda waar hij een lamme geneest en daarna in Joppe de dode Dorkas tot leven wekt. Dank zij deze wonderen 'bekeerden' velen zich tot het christendom. (Hand 9,32 e.v.)¹

Heel hoofdstuk 10 is gewijd aan het verhaal over de bekering van Cornelius, een honderdman van de romeinse kohort. Hij was, aldus het verslag, een vroom man die veel aalmoezen gaf. In een visioen verscheen hem een engel van de Heer en zei tot hem:

Uw gebeden en aalmoezen zijn omhoog gestegen en zijn voortdurend in Gods gedachte. Zend daarom dadelijk mannen naar Joppe en laat vragen of een zekere Simon wil komen die de bijnaam Petrus draagt. Hij is de gast van een leerlooier, Simon, wiens huis aan de zee staat. (de verzen 4b-6)

¹ Lukas gebruikt hier het werkwoord bekeren en suggereert hiermee dat al in de beginfase sprake is van een nieuwe religie. Lukas kijkt echter terug vanuit zijn tijd en beoordeelt vanuit zijn eigen context wat eerder gebeurd is. Van bekeren in eigenlijke zin kan voorlopig nog niet gesproken worden.

De honderdman stuurde twee van zijn knechten met een soldaat naar Joppe om Petrus te vragen mee te komen. Ondertussen was Petrus in gebed en kreeg een visioen waarin hij allerlei onreine dieren zag, kruipende dieren en vele soorten vogels. Hij hoorde een stem zeggen: 'Komaan Petrus, slacht en eet'. Petrus weigerde want nog nooit had hij gegeten wat onrein was. Dit gebeurde tot drie keer toe. Toen hoorde hij een stem zeggen: 'Beschouw niet als onrein wat God rein heeft verklaard'. Terwijl Petrus nog nadacht over de betekenis van het visioen, kwamen de knechten van de honderdman bij het huis van de leerlooier en vroegen naar Petrus. Zij vertelden dat de honderdman Cornelius, een vroom man, in een visioen van een heilige engel de opdracht had gekregen naar een zekere Simon te gaan met de bijnaam Petrus en hem te vragen met hem mee te gaan naar Caesarea. Wij komen namens deze honderdman met dit verzoek.

Een opmerking van mij tussendoor. Je verwacht een bekeringsverhaal maar het begint met een opdracht van de Heer aan Petrus zich niets meer aan te trekken van de voorschriften over het eten van onrein voedsel. Het wordt nog vreemder, let maar eens op.

Toen Petrus in Caesarea aankwam, wachtte Cornelius hem op met al zijn verwanten en beste vrienden. Petrus ging met Cornelius naar binnen hoewel dit tegen de joodse voorschriften inging. Maar Petrus was een snelle leerling en had de woorden van de engel ruim en intelligent geïnterpreteerd: niet alleen is alle voedsel rein maar dan mag men ook geen enkel mens onrein noemen. Cornelius vertelde Petrus over het visioen dat hij pas had gehad. Petrus nam daarna het woord en zei: 'Nu besef ik pas goed, dat er bij God geen aanzien des persoons bestaat maar dat uit welk volk ook ieder die Hem vreest en het goede doet, Hem welgevallig is'. Daarna onderrichte Petrus de honderdman over Jezus met de woorden, een geloofsbelijdenis als het ware, die staan opgetekend in Hand 10,37-43:

Gij weet wat er overal in het joodse land gebeurd is; hoe Jezus van Nazareth zijn optreden begon in Galilea na het doopsel dat Johannes predikte, en *hoe God Hem gezalfd heeft met de heilige Geest* en met kracht. Hij ging weldoende rond en genas allen, die onder de dwingelandij van de duivel stonden, want God was met Hem. En wij zijn getuigen van alles

wat Hij in het land van de Joden en in Jeruzalem gedaan heeft. Hem hebben zij aan het kruishout geslagen en vermoord. God heeft Hem echter op Derde dag doen opstaan en laten verschijnen, niet aan het hele volk, maar aan de getuigen die door God tevoren waren uitgekozen, aan ons die met Hem gegeten en gedronken hebben nadat Hij uit de doden was opgestaan. Hij gaf ons de opdracht aan het volk te prediken, en te getuigen dat Hij de door God aangestelde rechter is over de levenden en de doden. Van Hem leggen alle profeten het getuigenis af, dat ieder die in Hem gelooft, door zijn Naam vergiffenis van zonden verkrijgt. (cursivering Willibrordvertaling)

Terwijl Petrus nog zo aan het spreken was, kwam de Heilige Geest plotseling neer op allen die naar de toespraak luisterden. De volgelingen van Petrus waren verbaasd dat ook over de heidenen de gave van de heilige Geest was uitgestort. Toen zei Petrus:

Kan iemand nog het water weigeren, zodat deze mensen, die juist als wij de heilige Geest ontvangen hebben, niet gedoopt zouden worden. (Hand 10,47)

Een vreemd verhaal: eerst de gave van de heilige Geest voor deze heidenen en dan pas het doopwater! Ik begrijp dit verhaal als een herhaling van het pinksterfeest maar nu voor de heidenen. Vergelijk het maar met de tekst in het begin van De Handelingen. Wat is de betekenis van dit nieuw pinksterwonder, waarbij de heidenen centraal staan? Petrus is de belangrijkste apostel, door Jezus aangewezen als de rots waarop zijn kerk gebouwd zou worden. Hij is de eerste bisschop van Rome, de hoofdplaats van het Romeinse Rijk. Hij moet dus ook de eerste zijn geweest die voor de heidenen de deur naar de redding wagenwijd heeft opengezet. Niet Paulus maar Petrus is als eerste naar de onbesnedenen gegaan! Voor de lezer van de Handelingen bestaat er nu geen twijfel meer; de apostelen weten precies wat de Heer van hen verlangt.

Teruggekeerd in Jeruzalem moet Petrus zich verantwoorden voor wat gebeurd is in Caesarea (Hand 11,1 e.v.). Men verwijt hem het huis van een onbesnedenen te zijn binnengegaan en met hem te hebben gegeten. Petrus verdedigt zich en brengt verslag uit over wat er

gebeurd is in Joppe en Caesarea. Hij overtuigt de gemeente; zij waren gerustgesteld zo lezen we en verheerlijkten God met de woorden 'zo heeft God dan ook aan de heidenen de bekering ten leven geschonken'.

Het lijkt erop alsof al in een vroeg stadium, indien we het verslag in de Handelingen mogen geloven, de barrière tussen joden-christenen en heiden-christenen is geslecht: geen verschil tussen besneden en onbesneden, terwijl ook het begrip onrein aan betekenis heeft ingeboet. Jammer genoeg blijkt dit een illusie te zijn want zowel in het vervolg van de Handelingen als in de brieven van Paulus blijft wel- of geen- besnijdenis een altijd op de loer liggende strijdvraag.

Deel 2 eindigt met dood van de apostel Jacobus, Jacobus de meerdere genaamd, waarschijnlijk in het jaar 44, die door koning Herodes werd terechtgesteld (Hand 12,2). Herodes nam ook Petrus gevangen en wilde hem na de feestdagen (Pasen) berechten. Hoewel met ketenen vastgebonden en bewaakt door twee soldaten terwijl de poort werd bewaakt door nogmaals twee soldaten, werd Petrus bevrijd van zijn ketenen door een engel van God. Deze bracht hem naar buiten langs de twee bewakers. Na deze gebeurtenis komt Petrus nog slechts incidenteel voor in de Handelingen en wordt vanaf dat moment Paulus de hoofdfiguur in het verhaal.

DE BEKERING VAN PAULUS

Het eerste gedeelte van De Handelingen wordt afgesloten met de bekering van Saulus zoals die beschreven staat in Hand 9,1-19. Saulus (Paulus) was op weg naar Damascus met geloofsbrieven van de Hogepriester op zak bestemd voor de synagogen aldaar. Hem werd opgedragen leerlingen van Jezus, woonachtig in Damascus, gevangen te nemen en naar Jeruzalem over te brengen. Dit moet betekenen, dat hellenistische joden in Damascus al eerder de ideeën van Jezus over het Rijk Gods hadden leren kennen en blijkbaar daardoor op een of andere manier een afwijkend gedrag waren gaan vertonen, afwijkend van wat voor joden acceptabel was. De bekering zoals beschreven in de Handelingen, wordt niet in de brieven van Paulus be-

vestigd en in ieder geval is het zeer onwaarschijnlijk dat de bekering van Saulus plaats vond kort na het Pinksterfeest dat het startpunt was voor de nieuwe religie. Paulus zelf spreekt niet over een 'bekerling'. Maar voordat ik Paulus zelf aan het woord laat om hierover te spreken, lijkt het me zinvol eerst iets zeggen over wat er in Klein-Azië was gebeurd voordat Paulus zich bekeerde.

ONTWIKKELINGEN IN KLEIN-AZIË VOORDAT PAULUS ZICH BEKEERDE

Alle exegeten zijn het erover eens, dat het *Rijk Gods* als thema centraal stond in het leven van Jezus en ook de drijvende kracht was bij het handelen van zijn eerste volgelingen. We lezen hierover in de teksten van de evangelisten. De teksten weerspiegelen op vele plaatsen de verwachting, die leefde onder de volgelingen van Jezus in de eerste eeuw, dat het *apocalyptisch* einde van de wereld, een einde door een ingreep van God, niet lang op zich zou laten wachten. *Het einde is nabij* lezen wij b.v. in het evangelie van Marcus in hoofdstuk 13, waar, in een opeenvolging van door elkaar heen tuimelende beelden, de evangelist de vervolgingen schetst waarmee de leerlingen van Jezus te maken zullen krijgen én tegelijk spreekt over natuurrampen en oorlogen die het einde van de wereld zullen inleiden. Deze apocalyptische opvatting leefden ook in het Palestina ten tijde van Jezus. De onderdrukking en uitbuiting, tezamen met de armelijke omstandigheden van het merendeel van de bevolking, veroorzaakten spanningen die een uitweg zochten. Met verwachting werd uitgezien naar het moment dat de gehate bezetter het veld zou ruimen. Sommigen wilden via een gewapende opstand de bezetter verdrijven, anderen waren ervan overtuigd, dat de redding door een persoonlijk ingrijpen van Jahweh zou komen. Het was een tijd van opkomende messiaanse bewegingen die de strijd met de romeinse onderdrukkers wilden aangaan. Het was altijd onrustig in Palestina en ook in de tijd van Jezus was er regelmatig sprake van ongeregelheden. Het optreden van Johannes de Doper in de woestijn aan de overkant van de rivier de Jordaan (Mt3), paste precies bij de verwachting van de komst van een wrekende God. Vanuit deze apocalyptische opvatting wordt door de evangelisten gesproken over de komende Heerschappij.

pij van God. Ook Paulus leefde in de overtuiging van een naderend einde, getuige o.a. zijn eerste brief aan de Tessalonicenzen waarin hij de verwachting van een snelle wederkomst van de Heer uitspreekt, zie 1 Tess. 4, 15-17. Voor Paulus is Jezus de messias, hij die komen moest. Niet een messias die met het zwaard Israël bevrijdt van de romeinse overheersing maar een messias die door zijn dood en verrijzenis het baken is geworden voor het heil van de wereld.

Hoe was de situatie in Klein-Azië? Wat zijn de feiten. Het aantal joden in de diaspora in de romeinse wereld in de eerste eeuw wordt op ruim 4 miljoen geschat tegenover circa 1 miljoen joden in Palestina.¹ Gemeenschappen van joden in de grotere steden hielden het joodse erfgoed in ere; zij onderhielden nog steeds nauwe contacten met het thuisland en bezochten Jeruzalem regelmatig tijdens de belangrijke religieuze feestdagen. De diaspora-joden voelden zich thuis in hun leefomgeving; zij kenden grieks en kenden nog amper hebreuws, de taal van de joodse eredienst. Het was daarom noodzakelijk gebleken de joodse Bijbel te vertalen in het grieks; deze vertaling werd gemaakt in Alexandrië in Egypte en heet de Septuagint.

We kunnen met zekerheid stellen, dat zonder de aanwezigheid van grote groepen joden buiten Israël de nieuwe beweging rond de verzen Jezus niet levensvatbaar zou zijn geweest en na verloop van tijd vanzelf zou zijn verdwenen. Door het isolement van de beweging in het thuisland, Israël, is de beweging, durf ik te zeggen, daar nooit meer geweest dan een sekte binnen de joodse religie.

De heidenen in de steden kwamen in aanraking met de joodse opvattingen over hoe in een samenleving mensen met elkaar moeten omgaan en maakten kennis met de joodse religie waarin Jahweh als enige god het middelpunt was. Vele heidenen voelden een sterke sympathie voor de opvattingen en ideeën van hun joodse landgenoten en bezochten, zonder alle verplichtingen van het jood-zijn op zich te

¹ Stark, blz. 68 e.v.; de verspreiding van de joden was hoofdzakelijk te vinden in de grote steden van Klein-Azië, in Rome en Alexandrië in Afrika.

nemen, regelmatig de joodse synagogen. Deze mensen worden in de Bijbel godvrezenden genoemd en spelen een doorslaggevende rol bij de kerstening in Klein-Azië en het ontstaan van het christendom in de vorm die we nu in de wereld kennen.

Het klinkt u misschien vreemd in de oren dat de totale ontredde- ring die karakteristiek is voor de situatie in die tijd de katalysator is geweest die het christendom de kans gaf vaste voet te krijgen en tot bloei te komen. Die totale ontredde- ring werd veroorzaakt door het samengaan van een culturele revolutie, het hellenisme, met de gevolgen van de politieke omwenteling door de komst van de romeinen. Door de romeinse overheersing verloren de volken hun zelfstandig- heid en was daarmee hun politieke vrijheid verdwenen. Zij leerden de meedogenloze onderdrukking kennen en de snelheid waarmee de romeinen zonder aarzeling optraden om mogelijk verzet de kop in te drukken. Bekend waren de wrede executies die de bezetter gebruikte wegens de afschrikwekkende werking die ervan uitging. Niet alleen hadden zij hun vrijheid verloren maar door de invoering van de griekse cultuur, het hellenisme, waren zij ook het zicht op hun ge- schiedenis, hun afkomst en alles wat hun altijd dierbaar was ge- weest, kwijt geraakt. We zouden thans spreken van een identiteits- crisis. De band met hun geschiedenis was verbroken, de basis van hun bestaan als zelfstandig volk was vernietigd. Noodgedwongen moesten zij op zoek gaan naar nieuwe wegen om, hoewel geknecht, weer zicht te krijgen op een eigen identiteit en een nieuwe toekomst. Het idee van het naderend Koninkrijk van God fascineerde de joden en godvrezenden. Het idee boeide hen, zij spraken er onderling met elkaar over en zij gingen ermee om op een manier die tegelijk een zekere tweespalt onder hen veroorzaakte maar ook joden en godvre- zenden nader tot elkaar bracht.

Maar er was door de dood van Jezus iets toegevoegd aan het idee van Het Rijk van God. Reeds een paar jaar na de dood van Jezus, wanneer en hoe is niet na te gaan, hoewel in de evangelieteksten vastgelegd in verrijzenisverhalen of zoals bij Marcus in het verhaal van het lege graf, ontstond het gerucht dat uitgroeide tot een zekerheid: Jezus leefde weer, hij was uit de dood opgewekt door God. Hij was ver-

schenen aan zijn leerlingen. Deze overtuiging bij de leerlingen van Jezus groeide uit tot een zekerheid dat God hem had verheven en dat hij de Messias was die aan het einde der tijden zou oordelen over levenden en doden. Dit maakte Jezus tot de Christus, de gezalfde, de messias.

Wat was verder karakteristiek in het gedrag van Jezus geweest. Dit was zijn radicale opstelling op het gebied van de naastenliefde, van het omgaan met anderen. In dit opzicht is de kern van de leer van Jezus vastgelegd in het *Verloren Evangelie* waarvan de geschreven tekst in de jaren vijftig het licht zag. Het ligt voor de hand dat zij die hiervoor verantwoordelijk zijn geweest ook persoonlijke contacten met geloofsgenoten in Klein-Azië hebben gezocht. Dit moet geleid hebben tot een gezamenlijke poging van joden en godvrezenden om te leven volgens de ideeën van Jezus.

Binnen enkele jaren na de dood van Jezus en met de zekerheid van zijn verrijzenis was er al in enkele steden in Klein-Azië een beweging van joden en godvrezenden (heidenen) die gezamenlijk optrokken en samenkwamen. Deze beweging kwam in verzet tegen de bestaande toestand en zocht een uitweg, zonder fysiek geweld te gebruiken, naar een leven en een toekomst waarin men zich zelf kon terugvinden. Er zit een element van verzet tegen de romeinse overheerser in de gedachten van de beweging. We zien dit terug in de manier waarop over Jezus gesproken wordt, in de beelden en beschrijvingen die een grote overeenkomst vertonen met hoe in de romeinse wereld over de keizer gedacht en geschreven werd. In de brieven van Paulus, maar niet alleen bij hem, is dit opvallend aanwezig. We komen later hierop terug.

Tot zover berust onze gedachtegang op speculaties maar dat volstaat niet, we willen zekerheid. Nu begint het zoeken naar feiten want alleen feiten kunnen ons leren wat er na de eerste pogingen om gezamenlijk iets te doen in werkelijkheid gebeurd is. De ontwikkeling van de nieuwe beweging moet op de een of andere manier gedocu-

menteerd zijn, vastgelegd voor latere onderzoekers. En waar vinden we deze feiten?

WAT IS ER PRECIES GEBEURD TIJDENS DE EERSTE FASE VAN HET ONTSTAAN VAN HET CHRISTENDOM IN KLEIN- AZIË?

Feiten hebben we nodig om een goed zicht te krijgen op wat er in de eerste jaren na de dood en verrijzenis van Jezus gebeurde. Het verhaal in de Handelingen van de Apostelen van de hand van Lukas over het eerste Pinksterfeest in Jeruzalem en over de verbreiding daarna van het nieuwe geloof is geen betrouwbare bron om een juist zicht te krijgen op wat er in die tijd is gebeurd. Het feit alleen al dat Lukas waarschijnlijk begon met schrijven 70 jaar, of nog later, na de dood van Jezus, doet afbreuk aan de historische betrouwbaarheid van zijn werk. Een globaal verhaal kunnen we van hem verwachten en niets meer. We willen een getuigenis uit de eerste hand van iemand die alles van nabij heeft meegemaakt. Een dergelijke getuige hebben we in de persoon van de apostel Paulus wiens brieven de informatie bevatten die we zoeken. Zonder Paulus zouden wij in het ongewisse gebleven zijn over wat er zich in de eerste decennia na de dood van Jezus in Klein-Azië heeft afgespeeld. Wat leren de brieven van Paulus ons.

Laten we eerst kennis maken met Paulus en zien wat hij over zichzelf zegt. We lezen in zijn brief aan de Galaten:

Hoe ik de kerk van God *fel heb vervolgd* en *haar trachtte uit te roeien*, hoe ver ik het bracht in de joodse godsdienst, vele leeftijdgenoten onder mijn volk overtreffend in mijn grenzeloze ijver voor de overleveringen van mijn voorouders (Gal 1,13-14).

En in de brief aan de christenen van Filippi:

Ik ben besneden op de achtste dag, van Israëls geslacht, van de stam Benjamin, een geboren en getogen Hebreër; op het stuk van de tora een farizeeër. Wat ijver aangaat een vervolger van de kerk, in wettische heiligheid volmaakt (Filippenzen 3,5-6).

Paulus was dus een farizeeër die zich fanatiek inzette voor de handhaving van de joodse wet door zijn joodse broeders. In die hoedanigheid is hij in aanraking gekomen met een (messiaanse?) Jezus-beweging van joden en heidenen (godvrezenden) die hij door haar opvattingen en gedrag blijkbaar als een grote bedreiging zag voor de joodse religie. Waar Paulus zelf in de brief aan de Galaten nadrukkelijk de woorden gebruikt: '*haar trachten uit te roeien*,' waarmee hij de nieuwe beweging bedoelde, moet ik concluderen dat wat er in de beweging op dat moment plaats vond meer moest zijn dan louter een sociaal experiment van een gemengde groep van joden en godvrezenden. Er moet al een ontwikkeling zijn geweest die leek op de vorming van een nieuwe cultus, los van de joodse religie. Dit betekende dat de nieuwe beweging een bedreiging betekende voor de joodse orthodoxie. Paulus had over Jezus gehoord en wist wat er gebeurd was in Jeruzalem. En nu was diezelfde Jezus de centrale figuur in een ontwikkeling geworden die volledig de verkeerde kant opging. Het idee dat deze Jezus de spil wordt van een nieuwe cultus die joden en niet-joden met elkaar verbindt, was fascinerend maar tegelijk niet acceptabel in zijn ogen. Hij voelde zich echter onweerstaanbaar aangetrokken tot wat hij waarnam maar tegelijk door zijn ijver voor de joodse zaak gedwongen in te grijpen. Fanatieke farizeeër als hij was, kunnen we niet verwachten dat Paulus uit zichzelf een initiatiefnemer zou zijn geweest voor het betrekken van niet-joden in een religieuze ontwikkeling. Maar nu hij kennis maakte met de nieuwe cultus in wording, kon hij uiteindelijk geen weerstand bieden aan het beeld van een godsdienst die de grenzen van het historische Israël zou verleggen.

Paulus is een bekeerling geweest die uiteindelijk zich gewonnen heeft moeten geven aan de grote aantrekkingskracht die van de nieuwe beweging uitging.

Dit lijkt me een beter verhaal dan de donder en bliksem in De Handelingen. Donderslagen en bliksemflitsen zijn typisch menselijk beelden om een beschrijving van een dramatische gebeurtenis te geven. God werkt iets subtieler en heeft deze fanfare niet nodig.

In Handelingen 9, de verzen 20 e.v. vertelt Lukas wat er na de bekeering van Paulus gebeurde. Ik geef de voorkeur aan wat Paulus zelf, in afwijking van Lukas, hierover meedeelt in zijn brief aan de Galaten:

Maar toen Hij die mij *vanaf mijn geboorte* had uitgekozen en mij riep door zijn genade, besloot zijn Zoon aan mij te openbaren, opdat ik Hem onder de heidenvolken zou verkondigen, toen ben ik aanstonds, zonder een mens te raadplegen, zonder naar Jeruzalem te gaan, naar hen die eerder apostel waren dan ik, vertrokken naar Arabië en vandaar weer teruggekeerd naar Damascus. Pas drie jaar later ging ik naar Jeruzalem om met Kefas kennis te maken en ik ben maar veertien dagen bij hem gebleven. Van de andere apostelen heb ik niemand gezien, behalve Jacobus, de broeder des Heren. Wat ik u schrijf is de zuivere waarheid. God is mijn getuige. Daarna ging ik naar het gebied van Syrië en Cilicië; maar ik was persoonlijk onbekend bij de christengemeenten van Judea. Zij wisten alleen van horen zeggen: 'Hij die ons vroeger vervolgde verkondigt nu het geloof dat hij vroeger wilde uitroeien'. En zij verheerlijkten God om mij. (Gal 1,15-24)

Na zijn reis door Arabië is Paulus tijdelijk teruggekeerd naar Damascus maar moest daarna weer vluchten zoals beschreven staat in 2Kor 11,32; de bekende scene waarbij Paulus in een mand door een venster in de stadsmuur werd neergelaten. Na zijn korte ontmoeting met Petrus (jr. 37?) in Jeruzalem verbleef hij lange tijd in Syrië en Cilicië, waarschijnlijk ruim tien jaar zonder in die tijd Jeruzalem te bezoeken (Gal 2,1).

In 1Kor 15,5-8 wijst Paulus op zijn 'bekering' als een persoonlijke uitverkiezing door zijn ontmoeting (visioen?) met de verrezen Heer:

Hij (*de verrezen Heer*) is verschenen aan Kefas en daarna aan de Twaalf. Vervolgens is Hij verschenen aan meer dan vijfhonderd broeders tegelijk, van wie de meesten nog in leven zijn, hoewel sommigen zijn gestorven. Vervolgens is Hij verschenen aan Jacobus, daarna aan alle apostelen. En het laatst van allen is Hij ook verschenen aan mij, de misgeboorte.

Het is veelzeggend dat Paulus niet spreekt over bekering maar uitverkiezing. Hij sprak niet over een bekering omdat hij zich blijkbaar door zijn jood-zijn beschouwde als gerechtvaardigd voor God en dus geen bekering nodig had. We doen dus Paulus het meeste recht door hem te zien zoals hij in werkelijkheid was: een joodse christen die na zijn uitverkiezing voor het apostolaat onder de heidenen jood gebleven is en bleef denken en redeneren als een jood. Dat Paulus nadrukkelijk het woord bekering niet gebruikt is een heel duidelijke aanwijzing hoe hij zijn christenzijn en apostolaat beleefde. Wat hij in zijn brieven, waarover we later zullen spreken, neerschreef moet gelezen worden als geschreven door een gelovige (christelijke) jood ter wille van de heidenen voor wie hij zijn apostolaat had aanvaard. Dit uitgangspunt bij de beoordeling van Paulus bij alles wat hij doet, zegt en schrijft, is van wezenlijke betekenis. Omdat het gebruikelijk is ondanks de persoonlijke opvatting van Paulus toch over zijn bekering te spreken, zal ik in de tekst ook hetzelfde woord gebruiken.

Toch wil ik even verder doorborduren op de niet-bekering van Paulus. Als hij inderdaad als jood zich gerechtvaardigd ziet in de ogen van God, geldt dat natuurlijk ook voor alle religieuze joden maar dan niet alleen voor de joden van toen maar ook voor de joden van nu. Hoe kan het dan dat men in het christendom de dood van Jezus aan het kruis beschouwt als een plaatsvervangend zoenoffer voor de gehele zondige mensheid? Dat dus zijn kruisdood noodzakelijk was om de mensheid in het reine te brengen met God. Zit Paulus er naast met zijn overtuiging dat hij als jood-zijnde gerechtvaardigd is in de ogen van God of verdienen de relevante teksten uit de brieven van Paulus over de bijzondere betekenis van Jezus voor het heil van de mensheid een nadere bestudering? Denk er ook aan dat Paulus tijdens zijn leven de joden is blijven zien als het uitverkoren volk van mensen die hun geloof hadden gevestigd op de belofte gedaan aan de aartsvader Abraham en daardoor gerechtvaardigd waren in de ogen van God. Misschien moeten we de brieven van Paulus niet zien als geloofstraktaten maar als gelegenheidsgeschriften voornamelijk bedoeld voor de christenen die gekomen zijn vanuit het heidendom. Ik ben me er goed van bewust dat de romeinen-brief de basis is geweest voor de leer van de verzoening rond de figuur van Jezus Christus;

mijn opmerkingen spreken mijn persoonlijke twijfel uit over de wijze waarop men deze teksten van Paulus op de duur binnen de christelijke kerken heeft geïnterpreteerd.

De bekering van Paulus zal waarschijnlijk hebben plaats gevonden in het jaar 34. Dit kan men afleiden uit opmerkingen van hem in zijn brief aan de Galaten, hoofdstuk 2. Daarin schrijft hij pas 14 jaar na zijn bekering een bezoek te hebben gebracht aan de apostelen Petrus, Johannes en Jacobus, de leiders van de gemeente in Jeruzalem, om met hen te overleggen over zijn missiewerk onder de heidenen. Dit bezoek kan men dateren ongeveer in het jaar 48, wat betekent dat de bekering van Paulus plaats vond in het jaar 34. Dit leert ons ook dat het christendom in Klein-Azië al kort na de dood van Jezus is ontstaan. Een feit is ook dat de brieven van Paulus geschreven zijn in de jaren vijftig. Dit betekent dat er geruime tijd ligt tussen de bekering van Paulus en dat wat hij ons, meestal in zijn eigen woorden, meedeelt over de beweging die hij eerst vervolgde.

Paulus heeft dus ingehaakt op wat al bestond en het interesseert ons uitermate hierover iets meer te weten te komen. Het zal blijken dat verborgen in de brieven van Paulus teksten staan die rechtstreeks afstammen van deze eerste volgelingen van Jezus in Klein-Azië. U vindt in zijn brieven niet alleen zijn persoonlijke gedachten en inzichten maar ook informatie, afkomstig uit de opvattingen van de beweging, die ons helpt te begrijpen wat er is gebeurd tijdens het veranderingsproces van een Jezus-beweging naar een cultus van de Christus.¹ De brieven bevatten hier en daar stukjes tekst, soms in de vorm van poëzie of gedichten, die afwijken in stijl en woordgebruik van wat typisch voor Paulus is. Geleerden hebben zulke teksten kunnen isoleren en zo zicht gekregen op de ontwikkelingen binnen een

¹ B.L.Mack, blz. 81 t/m 102. In deze pagina's geeft de schrijver zijn visie op wat gebeurde in de gemeenten in Klein-Azië. Uitgangspunt waren de brieven van Paulus.

beweging van joden en godvrezenden.¹ Paulus heeft enkele van die teksten van de beweging soms letterlijk overgenomen, zonder bronvermelding zoals dat in die tijd gebruikelijk was. Andere teksten zijn door hem aangepast en bevatten nog de sporen van wat oorspronkelijk neergeschreven was. Er zijn teksten waarin de apostel zelf aangeeft dat wat hij neerschrijft, hem bij overlevering bekend is: d.w.z. dat hij deze heeft leren kennen na zijn bekering en opname in de nieuwe beweging. Zulke teksten zijn erg belangrijk en verdienen het uitgebreid te worden bestudeerd.

Wat is het dat Paulus aanvankelijk bestreed maar waaraan hij zich ten slotte gewonnen moest geven? Wat was zo aantrekkelijk dat hij uiteindelijk zijn verzet moest opgeven? U vindt het antwoord in Rom. 3,21-26:

(wat nu volgt is de gedachtegang van de beweging met de woorden van Paulus, die pas ruim 20 jaar na zijn bekering werden opgeschreven)

En allen worden zij om niet door zijn genade gerechtvaardigd, krachtens de verlossing die in Jezus Christus is. Hem heeft God voor wie gelooft aangewezen als zoenoffer door zijn bloed. God wilde zo zijn gerechtigheid tonen, want Hij had in zijn verdraagzaamheid de zonden van het verleden laten passeren. Hij heeft zijn gerechtigheid willen tonen nu, in deze tijd, opdat zou blijken dat Hij zelf rechtvaardig is en rechtvaardig maakt ieder die leeft uit het geloof (Rom. 3,24-26).

Wij hebben geleerd de woorden van Paulus te lezen en te begrijpen in de theologische context die de kerken hieraan hebben gegeven: *rechtvaardiging door het geloof alleen. De Romeinenbrief is een theologische uitwerking van de rechtvaardiging van de heidenen in de ogen van Jahweh.* Hij gebruikt het beladen woord *geloof in Jezus* dat voor ons waarschijnlijk een andere betekenis heeft door de eeuwenlange theologische toonzetting en discussies dan voor de lezers van zijn brief in zijn tijd. Paulus bedoelde natuurlijk, om het in eenvoudige

¹ Mack, blz. 82 e.v. Dit doet denken aan het ontdekken van het Q-evangelie dat terug te vinden is in de teksten van Matteüs en Lukas.

woorden weer te geven, dat God de volgelingen van Jezus, jood of heiden, beoordeelt naar hun trouw aan Jezus in hun leven. In deze zin begrijp ik de woorden van Paulus. De zo zwaar beladen uitspraak: *gerechtvaardigd door het geloof alleen* kan zo begrepen worden, ontdaan van zijn predestinerende betekenis die het leven van gelovigen ondraaglijk kan maken! ¹

Paulus vertelt verder in 1 Kor. 15,3-5 dat hij kennis gemaakt heeft met een geloofsbelijdenis van de nieuwe beweging, waarin de keuze van de woorden wijst op *een reeds vastgelegde, bestaande formulering* waarin de essentie heel duidelijk wordt omschreven met uitdrukkelijke vermelding van de Schrift als basis voor de uitspraken. Opvallend is ook de opmerking van Paulus, dat hijzelf niet verantwoordelijk is voor deze tekst die hem als een *overlevering* is meegegeeld:

In de eerste plaats dan heb ik u overgeleverd wat ik ook zelf als overlevering heb ontvangen, namelijk dat Christus gestorven is voor onze zonden, volgens de Schriften, en dat Hij begraven is, en dat Hij is opgestaan op de derde dag, volgens de Schriften, en dat Hij is verschenen aan Kefas en daarna aan de Twaalf.

De brief aan de Filippenzen, de verzen 2,6-11, met de cursivering overgenomen uit de Willibrordvertaling, is een hymne, een lofprijzing in poëtische vorm, *gecomponeerd in een latere fase door de eerste volgelingen van Jezus*, en verwijst naar een beginnende christelijke cultus:

Hij die bestond in goddelijke majesteit heeft zich niet willen vastklampen aan de gelijkheid met God: Hij heeft zich van zichzelf ontdaan en het bestaan van een slaaf aangenomen. Hij is aan de mensen gelijk gewor-

¹ In mijn boek *Het is een lange weg geweest* ben ik uitvoerig ingegaan op de originele betekenis van deze passage uit de romeinen-brief die oorspronkelijk was bedoeld als een (juridische) argumentatie van de leden van de nieuwe beweging voor de legitimatie om gezamenlijk, joden en heidenen, met elkaar Jezus na te volgen.

den. En als mens verschenen heeft Hij zich vernederd, Hij werd gehoorzaam tot de dood, tot de dood aan een kruis. Daarom heeft God hem hoog verheven en hem de naam verleend die boven alle namen is, opdat bij het noemen van zijn naam zich iedere knie zou buigen in de hemel op aarde en onder de aarde, en iedere tong zou belijden tot eer van God, de Vader, Jezus Christus is de Heer.¹

Tenslotte wijs ik op een tekst uit de eerste brief van Paulus aan de christenen van Korinthe, de verzen 23 t/m 26:

Zelf heb ik immers van de Heer de overlevering ontvangen die ik u op mijn beurt heb doorgegeven, dat de Heer Jezus in de nacht waarin Hij werd overgeleverd, brood nam, en na gedankt te hebben, het brak en zeide: 'Dit is mijn lichaam voor u. Doet dit tot mijn gedachtenis.' Zo ook na de maaltijd de beker, met de woorden: 'Deze beker is het nieuwe verbond in mijn bloed. Doet dit, elke keer dat gij hem drinkt, tot mijn gedachtenis.'

Telkens als gij dit brood eet en de beker drinkt, verkondigt gij de dood des Heren, totdat Hij komt.

Ik moest even nadenken: wat bedoelt Paulus met *de overlevering die hij van de Heer ontvangen heeft en daarna heeft doorgegeven*. Paulus heeft Jezus nooit persoonlijk gekend en ik denk niet dat de Heer deze boodschap in een verschijning aan Paulus heeft doorgegeven. Paulus suggereert hier meer dan het in werkelijkheid is: hij bedoelt gewoon, dat hij heeft kennisgemaakt met een bepaald gebruik onder de eerste volgelingen van Jezus in Klein-Azië.

¹ U realiseert zich misschien niet -of kan ik beter zeggen zeker niet-, dat in de ogen van de romeinse overheersers het gebruik van de eretitel Heer alleen gereserveerd was voor de keizer. Als een romein in een brief over de Heer sprak werd altijd de keizer bedoeld! De uitspraak in de brief aan de Filippenzen is dus een regelrechte insubordinatie; als dat geen teken van lijdelijk verzet is.....Ik moet toegeven dat het nederlandse woord Heer niet precies weergeeft wat in het grieks is vastgelegd.

Er waren in de Hellenistische tijd vele broederschappen van verschillende aard waarvan de leden een gemeenschappelijk belang deelden en regelmatig samenkwamen in het huis van één van hen om daar te vergaderden, zaken te doen en hun sociale contacten te onderhouden. Tijdens een dergelijke bijeenkomst was er gebruikelijk ter afsluiting een gemeenschappelijke maaltijd. Het was de gewoonte, dat het broederschap de naam van een beschermgod aannam; elke vereniging had zijn eigen patroonheilige om het zo uit te drukken. De beschermgod werd tijdens de bijeenkomst aangeropen en vereerd met een plengoffer. Het lijkt aannemelijk, dat de christelijke gemeenten een soortgelijk gedrag vertoonden. De beschermheer was voor hen de Christus in wiens naam zij samenkwamen en aan wie zij op bepaalde momenten tijdens de samenkomst eer bewezen en hem bij name noemden.

Paulus heeft daarna over dit gebruik nagedacht en een relatie gelegd met de dood van Jezus en het gemaakt tot een terugkerende viering van het geloof van de gemeenschap. Ik begrijp nu wat Paulus bedoelt met *'een overlevering van de Heer ontvangen'*.¹

De overgang van de Jezus-beweging naar een cultus is in een paar jaar gerealiseerd. Op deze ontwikkeling heeft Jeruzalem geen invloed uitgeoefend. Wat daar is gebeurd, heeft nooit dit karakter vertoond. Uit de brieven van Paulus blijkt de voortdurende argwaan van de gemeente in Jeruzalem voor wat buiten Palestina plaats vond.

We doen Paulus het meeste recht door hem te zien zoals hij werkelijk was: een joodse christen die na zijn 'bekering' jood gebleven is en bleef denken en redeneren als een jood. Zelf sprak hij niet over een bekering omdat hij zich door zijn jood-zijn beschouwde als gerechtvaardigd voor God en geen bekering nodig had. Dat Paulus nadrukkelijk het woord bekering niet gebruikt is een heel duidelijke aanwij-

¹ De instelling van de eucharistie zoals beschreven in het evangelie van Marcus (Mk 14,22 e.v.) is geïnspireerd door deze tekst in de Korinten brief.

zing hoe hij zijn apostolaat beleefde. Wat hij in zijn brieven neerschreef moet gelezen worden als geschreven door een gelovige jood ter wille van de heidenen voor wie hij zijn apostolaat had aanvaard.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES NA DEEL 2

We hebben nu met de hoofdrolspelers in het drama kennis gemaakt en we weten dat de start van de nieuwe religie snel gevolgd werd door vervolgingen. Men moest al heel vlug op eigen benen leren staan. Dit is het beeld dat Lukas ons voortovert.

De realiteit is anders geweest omdat Jezus, hoewel door de joodse magistraten met argwaan bekeken wegens zijn uitgesproken meningen, nooit op religieus vlak problemen had veroorzaakt. De dood van Jezus had het bestuur van Jeruzalem van een lastig probleem verlost en daarmee was de zaak geregeld. De leerlingen van Jezus werden met rust gelaten en de verwachting was dat alles weer snel normaal zou worden.

De volgelingen van Jezus waren voorlopig te veel gefrustreerd, te veel in zichzelf gekeerd en hadden de dood van Jezus nog lang niet verwerkt. Wat er toen in die dagen in de kring van de leerlingen gebeurde, wordt in de teksten van de evangelisten opgetekend in de vorm van verrijzenisverhalen, van verschijningsverhalen waarin de levende Heer wordt ontmoet. De volgelingen van Jezus dachten weer aan alles wat Jezus hun tijdens zijn leven had verteld. Zij beseften langzamerhand dat zij door moesten gaan met wat Jezus hun had voorgedaan en gezegd. Voor de bezieling, het heilig vuur dat hiervoor nodig was, zou de verrezen Heer moeten zorgen en Lukas brengt dat in beeld met zijn Pinksterverhaal.

De groep die Jezus om zich heen had verzameld tijdens zijn leven, werd tot een groep zoals er zovele in Israël hebben bestaan. Het woord sekte is hier op zijn plaats en u zult deze term in de Handelingen verschillende keren tegenkomen. Let wel, sekte wil zeggen een groep joden die vanuit een eigen visie *binnen* het jodendom leeft en

werkt; er is in het begin geen sprake van een nieuwe godsdienst. Zonder wat gebeurd is in Klein-Azië, zou deze sekte waarschijnlijk nooit een nieuwe godsdienst zijn geworden. De problemen die Lukas suggereert tussen de joodse volgelingen van Jezus en de overige joden berusten, zeker in de eerste jaren, niet op een bestaande controverse tussen hen.

Ik kan er wel begrip voor opbrengen dat Lukas in zijn verhaal de ontwikkeling binnen de nieuwe religie wat versneld heeft. Het prille begin doet niet ter zake, het gaat erom wat uiteindelijk in de loop der jaren is gebeurd. Nu ik weet wat Lukas van de start van het christendom gemaakt heeft, vind ik het van mijn kant tijd worden eens rustig na te denken over wat Lukas wil bereiken met zijn verslag over de gebeurtenissen in de eerste fase van het ontstaan van het christendom in Jeruzalem en Palestina.

De eigenlijke betekenis van de tekst, ook in de andere delen die nog besproken moeten worden, staat los van het feit of alles gebeurd is zoals het opgeschreven staat. Het gaat erom dat Lukas om hoe de lezer in zijn tijd het verhaal op waarde schat. Dus moeten we erachter komen wat Lukas voor ogen stond en wat hij zijn lezers wilde vertellen of misschien beter gezegd waarvan hij zijn lezers wilde overtuigen.

Om dit te achterhalen moet ik in zijn verhalen de belangrijke thema's en aandachtspunten opsporen en wat van even groot belang is, achterhalen waaraan Lukas, dit tot mijn verbazing, geen of slechts weinig aandacht heeft besteed.

Natuurlijk is hier ook van belang de feitelijke situatie in het christendom met zijn verschillende stromingen in de tijd van Lukas. De pluraliteit, karakteristiek in de eerste tijd, die getuigt van de verschillende manieren waarop de volgelingen van Jezus gepoogd hebben het Rijk Gods gestalte in hun leven te geven, werd op de duur door velen gezien als een gevaar voor het voortbestaan van de nieuwe religie en zeker als een belemmering voor een gezonde en wenselijke ontwikkeling.

HET CENTRALE AANDACHTSPUNT

ONS, DIE MET HEM GEGETEN EN GEDRONKEN HEBBEN

In het verhaal van de Handelingen staan twee apostelen centraal: Petrus de representant voor de joodse kant van de nieuwe religie en Paulus de exponent van de heidense variant. Van de andere apostelen worden in het begin alleen de namen vermeld. Later wordt er even gesproken over Jacobus die vermoord wordt, waarschijnlijk in het jaar 44, en noemt Paulus in een van zijn brieven het drietal Johannes (de broer van de genoemde Jacobus), Petrus en de broer van Jezus, Jacobus, de steunpilaren in Jeruzalem. Op zich lijkt het niet van belang dat de aandacht van Lukas alleen op de twee prominente apostelen gericht is maar dan vraag ik me wel af waarom zo uitdrukkelijk in Hand 1, de verzen 12 -14 en 21 -22 over het college van twaalf gesproken wordt in bewoordingen die bijna als een definitie van het begrip apostel te beschouwen zijn.

Wilt u het nog duidelijker geformuleerd zien, ga dan naar het begin van De Handelingen en lees wat Lukas daar heeft geschreven:

Terwijl Hij met hen at, beval Hij hun Jeruzalem niet te verlaten maar de belofte van de Vader af te wachten die gij van Mij vernomen hebt. Johannes doopte met water, maar gij zult over enkele dagen gedoopt worden met de heilige Geest Maar gij zult kracht ontvangen van de heilige Geest die over u komt, om mijn getuigen te zijn in Jeruzalem, in geheel Judea en Samaria en tot het uiteinde der aarde. (Hand1, verzen 4,5 en 8)

en dan in Handelingen 10 leest u precies wat Lukas voor ogen stond:

Gij weet wat er overal in het joodse land gebeurd is; hoe Jezus van Nazareth zijn optreden begon in Galilea na het doopsel dat Johannes predikte, en *hoe God Hem gezalfd heeft met de heilige Geest* en met kracht. Hij ging weldoende rond en genas allen, die onder de dwingelandij van de duivel stonden, want God was met Hem. En wij zijn getuigen van alles wat Hij in het land van de Joden en in Jeruzalem gedaan heeft. Hem hebben zij aan het kruishout geslagen en vermoord. God heeft Hem echter

op Derde dag doen opstaan en laten verschijnen, niet aan het hele volk, maar aan de getuigen die door God tevoren waren uitgekozen, aan ons die met Hem gegeten en gedronken hebben nadat Hij uit de doden was opgestaan. Hij gaf ons de opdracht aan het volk te prediken, en te getuigen dat Hij de door God aangestelde rechter is over de levenden en de doden. Van Hem leggen alle profeten het getuigenis af, dat ieder die in Hem gelooft, door zijn Naam vergiffenis van zonden verkrijgt, de verzen 37 t/m 43. (cursivering Willibrordvertaling)

Hier geeft Lukas dus de definitie van het begrip apostel: zij die vanaf het begin bij Jezus waren en getuigen zijn geweest van alles wat hij gedaan heeft in het land der joden en in Jeruzalem, en getuigen zijn geweest van zijn verrijzenis, met hem gegeten en gedronken hebben na zijn verrijzenis, en van hem de opdracht gekregen hebben de wereld in te trekken om de blijde boodschap te verkondigen. Zij alleen, de twaalf die bij naam genoemd worden in Hand 1,13 weten wie Jezus was en zijn getuigen voor de wereld.

Nergens anders staat zo duidelijk geformuleerd: de inhoud van het evangelie over Jezus en de plaats van de apostelen in de nieuwe religie. Lukas wijst zijn tijdgenoten op de apostelen die als de leerlingen van hun leermeester, Jezus, precies weten wie hij was en wat hij leerde. Zij zetten het werk van Jezus voort en maken nieuwe leerlingen precies zoals hij het gedaan heeft en stellen onder hen oudsten aan die weer de taak van hen moeten overnemen. Deze lijn van continue voortzetting wordt de apostolische traditie genoemd. Lukas vestigt de aandacht van zijn tijdgenoten op deze vorm van betrouwbare geloofsverkondiging in de geest van de stichter.

Het zal u opgevallen zijn dat de naam van Paulus zich niet bevindt op de lijst van apostelen maar geen nood: Paulus heeft zichzelf op deze lijst geplaatst zoals blijkt uit zijn Galaten-brief:

Maar toen Hij die mij *vanaf mijn geboorte* had uitgekozen en mij riep door zijn genade, besloot zijn Zoon aan mij te openbaren, opdat ik Hem onder de heidenvolken zou verkondigen, - toen ben ik aanstonds, zonder een mens te raadplegen, zonder naar Jeruzalem te gaan, naar hen die eerder apostel waren dan ik, vertrokken naar Arabië en vandaar

weer teruggekeerd naar Damascus. Pas drie jaar later ging ik naar Jeruzalem om met Kefas kennis te maken en ik ben maar veertien dagen bij hem gebleven. Van de andere apostelen heb ik niemand gezien, behalve Jacobus, de broeder des Heren. (Gal 1,15-19) (cursivering Willibrord-vertaling)

Paulus beroept zich dus op een persoonlijke aanstelling als apostel door de Heer zelf. En om dit aan ieder heel duidelijk te maken, vertelt hij pas na drie jaar naar Jeruzalem te zijn gegaan om kennis te maken met de gemeente aldaar, een beleefdheidsbezoek dus, want na veertien dagen was hij al weer weg.

Ik heb begrip voor deze houding van Paulus in het licht van de haat/liefde verhouding tussen 'Jeruzalem' en 'Klein-Azië'.

Deze zelftypering van Paulus - noem het arrogant?, zelfbewust?, functioneel?, getuigt in ieder geval niet van bescheidenheid.

ZIJ BEGONNEN BEHOORLIJK OP JEZUS TE LIJKEN

Wat meteen opvalt bij het doorlezen van De Handelingen is de overeenkomst met de evangelieteksten waar het gaat over de wondertekenen die het optreden van de apostelen een extra lading geven. Zoals B.L.Mack het in zijn bespreking van De Handelingen uitdrukt: 'de apostelen begonnen behoorlijk op Jezus te lijken'.¹ Wat betekent dit voor de tijdgenoten van Lukas? Ik interpreteer dit als een aanwijzing dat de apostelen inderdaad in het spoor van Jezus met hun missie bezig waren. Niet alleen het optreden van Petrus maar ook van Paulus werd begeleid door wonderbaarlijke genezingen en zelfs door het opwekken van doden. Lukas verdeelt in dit opzicht eerlijk zijn aandacht over beide apostelen.

¹ B.L.Mack, blz. 232.

DEEL 3 VAN DE HANDELINGEN

UITBREIDING VAN DE KERK ONDER JODEN EN HEIDENEN BUITEN PALESTINA

In Handelingen 11 zorgt Lukas voor een natuurlijke overgang naar de missionering buiten Palestina. Door de vervolgingen die waren losgebarsten in Judea tegen de volgelingen van Jezus, raakten zij verspreid. Zij trokken verder naar Cyprus en Antiochië en verkondigden daar het geloof aan de joden maar sommigen richtten zich ook tot de Grieken (niet joden) en velen bekeerden zich, aldus Lukas.

De gemeente in Jeruzalem hoorde wat er was gebeurd en stuurde Barnabas naar Antiochië.¹ Deze vertrok naar Tarsus om Paulus te halen, Hand 11,25-26, en samen bleven zij geruime tijd in Antiochië. Zij werkten een vol jaar en gaven onderricht. In Antiochië werden de volgelingen van Jezus voor het eerst christenen genoemd. Deze passage is de inleiding voor deel 3 in De Handelingen waarin de apostel Paulus centraal staat.

Deel 3 van De Handelingen beslaat de hoofdstukken 13 tot en met 20 en bespreekt:

- De eerste reis van Paulus door Klein-Azië; Hand 13,1-14,28
- De Kerkvergadering van Jeruzalem; Hand 15,1-35
- De tweede reis van Paulus naar Europa; Hand 15,36-18,22
- De derde reis van Paulus naar Europa; Hand 18,23-20,38

DE EERSTE REIS VAN PAULUS DOOR KLEIN-AZIË HAND 13,1-14,28

Nu we gaan beginnen met de gedeelten van De Handelingen waarin Paulus centraal staat, ligt het voor de hand wat relevante informatie

¹ Ondertussen was Paulus blijkbaar na zijn missionering in Syrië en Cilicië naar zijn geboorteplaats Tarsus gegaan.

te geven over het gebied dat Paulus bezocht en over de brieven die hij geschreven heeft. De bedoeling is de tekst in De Handelingen waar mogelijk te toetsen en aan te vullen met wat Paulus in zijn brieven meedeelt.

Het gebied omvat het gedeelte van Syrië dat dicht tegen de kust van de Middellandse Zee ligt met de belangrijke plaatsen Damascus en Antiochië en het westelijk gedeelte van het tegenwoordige Turkije met vooral het zuidelijk gedeelte ervan. Naar het noorden toe naar Troas en vandaar per schip over de Egeïsche zee naar Macedonië en vandaar via Tessalonica in zuidelijke richting naar Athene en Korinthe.

Een woord vooraf als we over reizen in de tijd van Paulus spreken. De gewone man maakte een reis per voet of als het mogelijk was gedeeltelijk per schip om de rest van de tocht naar het binnenland per voet af te leggen. Paulus en zijn collegae zullen tijdens hun missionering duizenden kilometers gelopen hebben en dat onder allerlei extreme weeromstandigheden met de nodige gevaren. Afhankelijk van de romeinse provincie kon men in bepaalde jaargetijden, zeker in de winter, geen grote reizen maken en was scheepvaart bijna onmogelijk. Vooral in bergachtige streken kon het in de winter bar koud zijn. Het gevolg was, dat vaak in een grote plaats de winter werd doorgebracht. Men moest tijdens een reis gebruikelijk zijn eigen bagage dragen en bij Paulus denk ik aan zijn gereedschap dat voor zijn beroepsuitoefening als tentenmaker nodig was. Paulus beroemt er zich op zo min mogelijk iemand tot last te zijn!

De brieven van Paulus laten menige lezer met gemengde gevoelens achter, sommigen zullen zich ergeren en zich gekwetst voelen door wat hij schrijft, anderen daar en tegen beroepen zich op zijn teksten om bepaalde standpunten te verdedigen. Het verschil in appreciatie

wordt duidelijk als u de titel leest van het eerste hoofdstuk in een recent verschenen boek: *Paul: Appealing or Appalling?*¹

Laat ik aangeven waar de oorzaak van het verschil in waardering ligt. Volgens de traditie heeft Paulus 13 brieven geschreven waarvan een aantal waarschijnlijk niet van de hand van Paulus zelf is. In het zo juist aangehaalde boek van Borg en Crossan tonen de schrijvers aan dat de *radicale* Paulus in de 7 brieven -- Romeinen, 1 en 2 Korinten, Galaten, Filippenzen, 1 Tessalonicenzen en Filemon -- in andere brieven is vervangen door een *conservatieve* en zelfs in sommige brieven door een *reactionaire* Paulus.² Hun onderzoek start met de bespreking van de brief aan Filemon, over een weggelopen slaaf. Eerlijk gezegd ben ik ervan overtuigd dat zij die de gelovigen in de verschillende christelijke richtingen over de leer informeren en onderrichten hiervan op de hoogte moeten zijn. Er is door de eeuwen heen binnen het christendom altijd geprobeerd radicale standpunten onderuit te halen en het veilige conservatieve midden op te zoeken.

Het is waar dat de brieven van Paulus soms erg moeilijk te lezen en te begrijpen zijn. Zij redeneertrant spreekt ons niet aan, zeker niet als de argumenten bij ons niet logisch overkomen en er eerder sprake is van overreden dan van overtuigen. Deze brieven leren lezen en begrijpen en juist interpreteren, vereist een goed inzicht in wie Paulus is, wat zijn achtergrond is en wat zijn inzicht in de joodse religie en fundamentele leerstellingen.

¹ Marcus J. Borg and John Dominic Crossan, *The First Paul. Reclaiming the radical visionary behind the Church's conservative icon*, HarperCollins Publishers New York 2010.

² De zeven bij name genoemde brieven stammen uit de jaren vijftig; de andere brieven zijn van veel latere datum en op naam van Paulus door anderen na diens dood geschreven.

Paulus was geen gemakkelijk mens en waarschijnlijk moeilijk om mee samen te werken. Hij kon fel uitvallen zoals b.v. in Gal 2,11 e.v. waarin hij Petrus verwijt zich hypocriet te gedragen door bij een bezoek aan Antiochië van joodse christenen uit Jeruzalem zich af te zonderen en zich aan te passen aan hun gebruiken en niet samen met de heidenen (christenen) te eten. Ikzelf zou het optreden van Petrus eerder een zaak van elementair fatsoen noemen om uit respect voor zijn gasten hun gevoeligheden te ontzien. Paulus was in bepaalde opzichten te rechtlijnig en bot. Ik kan er wel begrip voor opbrengen dat hij op een bepaald moment uit zijn slof schoot en Petrus verwijten maakte maar het getuigt van weinig begrip voor een ander om daarop *veel later* in een brief nog eens met nadruk terug te komen.

We zullen uit de zeven met namen genoemde brieven citeren op momenten dat de tekst in de Handelingen daarom vraagt. Dit kan betekenen een correctie op wat Lukas beweert of een aanvulling die de tekst ondersteunt. In bepaalde situaties die Lukas beschrijft, kan een brief van Paulus iets aan het beeld van de apostel toevoegen.

De brieven waarvan Paulus niet de auteur is, zullen we buiten beschouwing laten voor wat betreft de vergelijking met de tekst in de Handelingen.

We beginnen nu met de bespreking van de reis van Barnabas en Paulus. De gemeente in Antiochië lieten Barnabas en Paulus op missiereis gaan. Merk de volgorde op waarin hun namen worden genoemd, niet alleen hier maar ook later. Barnabas is blijkbaar de leider op de eerste missiereis. Dit betekent dat Lukas, op de hoogte van de bijzondere positie van Paulus in de kerk, moet hebben geweten hoe de verhoudingen in de eerste tijd lagen. Dit blijkt o.a. uit de lijst van profeten en leraren in Antiochië in Hand 13,1 die wordt geopend met de naam van Barnabas. Barnabas en Saulus (Paulus) worden geen apostelen genoemd maar leraren en dat is consequent gelet op de definitie van apostel die we in Hand 10 hebben gevonden.

Zij predikten achtereenvolgens in Cyprus, Antiochië in Pisidië, in Iconium, Lystra, en Derbe en keerden langs dezelfde weg terug. In Lystra, Hand 14,8 e.v., genas Paulus een man die vanaf zijn geboorte verlamd was. De mensen waren verbaasd en riepen: 'De goden zijn in mensengedaante tot ons neergedaald.' Barnabas noemden zij Zeus en Paulus, omdat hij de woordvoerder was, Hermes. Lukas wist dus dat Barnabas de leider van de expeditie was maar hij liet toch duidelijk in de tekst merken dat Paulus het middelpunt was.

INTERMEZZO: VANUIT DE VERTE BEKEKEN

Voor een goed begrip van wat Lukas in De Handelingen vertelt, dient men te beseffen dat het onderwerp van studie en onderzoek de eerste decennia na de dood en verrijzenis van Jezus is. Er is dan nog geen sprake van een nieuwe godsdienst; joodse christenen zijn joden en leven ook na hun 'bekering' als jood. Godvrezenden die volgelingen van Jezus zijn geworden, trekken samen op met hun joodse collega's. Er is in de eerste tijd nog geen sprake van een christelijke leer. Wat neergeschreven is in Hand 10,37-43 bevat de simpele geloofsbelijdenis voor de eerste christenen. Lukas schrijft wel over de eerste tijd maar heeft daarover slechts een beperkte kennis. De enige betrouwbare bron van informatie vinden we in de brieven van Paulus die geschreven zijn in de jaren vijftig. Het is Paulus die ons dwingt zijn werk als richtinggevend te beschouwen.

De eerste volgelingen van Jezus waren weinig in getal; een gemeente van twintig personen was al heel wat; vaak niet meer dan een paar huishoudens van volwassenen, kinderen en bedienden (al dan niet slaaf). De samenhang in een dergelijke kleine groep was heel groot en niemand kwam te kort. Er was moed voor nodig voor de gekruisigde Jezus te kiezen en het risico op problemen met de romeinse buitenwereld was groot; latere vervolgingen in opdracht van romeinse bestuurders zorgden voor spanningen en soms voor geloofsafval.

Vaak komt u het werkwoord prediken tegen en dan moet u niet denken aan wat we zelf tijdens de zondagse kerkdienst ervaren maar

aan een persoonlijk gesprek van Paulus of een andere rondtrekkende missionaris met enkele personen. In zo'n gesprek met een jood of godvrezende werd over Jezus gesproken, over zijn leven, hoe hij was en wat hij voor ons na zijn dood en verrijzenis kan betekenen. Een simpel gesprek, geen katechismusvragen en antwoorden. Toespraken van o.a. Paulus tot een grote massa toehoorders zijn meestal op de conto van de schrijver te noteren.

In de eerste jaren werd vorm gegeven aan wat later het christendom zou heten. Paulus en de andere werkers in Klein-Azië zijn baanbrekend en vormgevend bezig geweest. Niet van de ene dag op de andere is alles tot stand gekomen. De theologie, de dogmatiek, is van latere datum en met deze gedachte in herinnering moet men voorzichtig zijn al te veel (dogmatische) waarde te hechten aan uitingen van geloof en lofprijzingen die thans gemakkelijk een dogmatische kwalificatie en waardering krijgen. Realiseer u goed dat de eerste christenen joden waren met een joods godsbesef dat geen ruimte laat voor afwijkende gedragingen.

ZIJ GINGEN EERST NAAR DE SYNAGOGEN

Het ligt voor de hand dat als men op een missiereis in een stad aankomt, men eerst zoekt naar een plaats waar men landgenoten en sympathisanten kan aantreffen. Daar kan men mensen ontmoeten die graag nieuws willen horen uit het moederland en zal men gastvrij onthaald worden en wordt er voor onderdak gezorgd.

Men bezocht zoals gebruikelijk op de sabbat de synagoge en sprak daar met joden en sympathisanten, de zgn. godvrezenden, over Jezus die gekruisigd was en daarna na drie dagen uit de dood was opgestaan. Eerlijk gezegd denk ik dat zo'n verhaal, zeker in het begin, klinkt als een sprookje. Je kunt eerder hilariteit verwachten dan serieuze belangstelling en geloof in een dergelijk boodschap. Hoe men het heeft aangepakt weet ik niet. Lukas vermijdt het de lezer hierover te informeren. Bij hem lijkt het allemaal zo makkelijk te gaan; na een toespraak in de synagoge op de sabbat was er altijd een aantal aanwezigen dat overtuigd werd terwijl de meeste joden neutraal en beleefd reageerden en sommigen zich zelfs vijandig en agressief

gedroegen. Hiermee was de kiem gelegd voor de problemen die de missionaris weldra zou krijgen.

De verhalen vertonen steeds een grote mate van overeenkomst: aankomst in een plaats, bezoek aan de synagoge, toespraak op de sabbat, gedeeltelijk succes, problemen met de joden die geen geloof hechten aan wat beweerd wordt en een opgeruide menigte die de apostelen naar het leven staat. Lukas, met zijn artistiek talent en zijn creatief vermogen, zorgde wel voor een grote variatie in deze gebeurtenissen die allemaal een zelfde eigenschap vertonen: alles speelt zich af in een heel korte tijd, voor het oog van de lezer in een paar dagen, en dan is de missionaris gedwongen verder te trekken. Op deze manier blijft het verhaal fris maar verdoezelt het wat werkelijk gebeurde: de weken en zelfs jaren die de apostelen geploeterd moet hebben voor de bekering van een relatief kleine groep, samengesteld uit joden en godvrezenden. Denk nu niet aan aantallen van honderden, eerder aan tientallen, waarschijnlijk een aantal gezinnen (huishoudens, gezinnen plus personeel, al dan niet slaaf).

Het waren de godvrezenden die door hun aparte positie veel meer openstonden voor de woorden van de apostel maar daardoor ook een extra belemmering waren voor joden die ook geïnteresseerd waren. De synagoge had snel in de gaten wat de praktijk van de nieuwe religie inhield: een samen optrekken van joden en heidenen, waardoor de problemen niet lang op zich lieten wachten.

De synagoge was zeker de natuurlijke plaatst voor de apostel om zijn missionering te beginnen maar was door de aanwezigheid van de godvrezenden te midden van de joden ook de plek waar de moeilijkheden ontstonden. Dit had tot gevolg dat Paulus op de duur zijn missionering niet begon in de synagoge maar de synagoge alleen benutte om contact te maken met godvrezenden. Ik kan me voorstellen dat de joodse bezoekers van de synagoge de apostel met wantrouwende blik aankeken als ze hem binnen zagen komen om daar als een wolf in schaapskleren zijn kans af te wachten.

PROBLEMEN ROND DE BESNIJDENIS

DE KERKVERGADERING IN JERUZALEM

Na hun eerste missiereis brachten Barnabas en Paulus verslag uit aan de gemeente in Antiochië, Hand 14,27-28, en bleven daar geruime tijd.

Er waren joden uit Judea gekomen, Hand 15,1-2, die beweerden dat men zonder de besnijdenis niet gered zou worden. Na felle discussies tussen Paulus, Barnabas en de joden uit Jeruzalem, nam de gemeente de beslissing Paulus, Barnabas en nog enkele anderen uit hun gemeente naar Jeruzalem te zenden om deze strijdvraag aan de apostelen en oudsten voor te leggen. Het geschil kwam dus voor de Kerkvergadering in Jeruzalem, Hand 15:1-30; zie ook Gal 2:1-10.

In het verslag van Lukas komt alleen het probleem van de besnijdenis aan de orde terwijl in de brief van Paulus ook gesproken wordt over de taakverdeling: Petrus naar de joden en Paulus naar de heidenen.

Eerst laten we Lukas aan het woord. Tijdens de bijeenkomst vertelden Barnabas en Paulus over hun missie onder de heidenen en over alles wat God met hun medewerking tot stand had gebracht. Daarna werd het geschilpunt besproken en enigen uit de partij der farizeeën verklaarden dat besnijdenis en onderhouding van de joodse wet noodzakelijk was. Maar Petrus en Jacobus maakten snel een eind aan deze discussie. Petrus nam het woord en zei:

Waarom wilt gij God dan nu tarten door de leerlingen een juk op de hals te leggen, dat noch onze vaders noch wij in staat geweest zijn te dragen? Integendeel, juist zoals zij, geloven ook wij door de genade van de Heer Jezus gered te worden. (Hand 15,10-11)

en ook Jacobus gaf zijn oordeel:

Daarom ben ik voor mij van oordeel, dat men hun die zich uit de heidenen tot God bekeren, geen onnodige lasten moet opleggen. (vers 19)

Zo werd besloten om enige mannen uit hun midden tezamen met Paulus en Barnabas naar Antiochië te sturen met een schrijven met daarin de volgende passage:

Wij hebben dus Judas en Silas afgevaardigd die ook mondeling hetzelfde zullen overbrengen. De heilige Geest en wij hebben namelijk besloten u geen zwaardere last op te leggen dan dit onvermijdelijke: u te onthouden van spijzen die aan afgoden geofferd zijn, van bloed, van wat verstikt is en van ontucht. Als gij uzelf daarvoor in acht neemt zal het u goed gaan. Vaarwel! (Hand 15,27-29)

In De Handelingen wordt geen woord gerept over een taakverdeling tussen Paulus en Petrus wat wel wordt vermeld in de brief van Paulus aan de Galaten. Het lijkt erop dat Lukas de problemen tussen de christenen onderling, van joodse afkomst of vanuit het heidendom, wil verdoezelen. Om die reden heeft hij in Hand 10 benadrukt dat het Petrus is geweest die als eerste een heiden, de romeinse soldaat Cornelius, heeft bekeerd en opgenomen in de kerk.

In de Galatenbrief leest u:

Daarna, na verloop van veertien jaar, ben ik weer naar Jeruzalem gegaan, samen met Barnabas, en ik nam ook Titus mee. Ik ging op grond van een openbaring. Ik legde hun het evangelie voor dat ik aan de heidenvolken verkondig, hun, dat wil zeggen, de mannen van aanzien afzonderlijk; ik wilde er zeker van zijn dat ik niet voor niets had gewerkt of zou werken. Maar zelfs mijn metgezel Titus, hoewel een griek, werd niet gedwongen zich te laten besnijden. Dit wegens de binnengedrongen valse broeders, die waren binnengeslopen om onze vrijheid te bespieden die we hebben in Christus Jezus, met het doel ons in slavernij te brengen. Maar wij zijn geen moment voor hun druk geweken, opdat de waarheid van het evangelie voor u behouden zou blijven. Maar de mannen van importantie –hoe belangrijk ze precies waren interesseert mij niet - hoe dan ook, mij hebben de mannen van aanzien niets opgelegd. Integendeel, daar zij hadden ingezien, dat aan mij het evangelie voor de onbesnedenen was toevertrouwd, juist zoals aan Petrus dat voor de besnedenen – want Hij die Petrus kracht had gegeven voor het apostelschap onder de besnedenen had mij kracht gegeven voor de heidenvol-

ken - en daar zij de mij gegeven genade hebben erkend, hebben zij, Jacobus en Kefas en Johannes, die voor steunpilaren golden, mij en Barnabas de hand der gemeenschap gereikt: wij zouden naar de heidenen gaan en zij naar de besnedenen. Alleen moesten wij hun armen gedenken, wat ik dan ook juist van harte gedaan heb. (Gal. 2,1- 10)

De nadruk bij Paulus ligt op de erkenning door Jeruzalem van zijn apostolaat in Klein-Azië, waarbij geen sprake kan zijn van joodse eisen op het gebied van besnijdenis en naleven van de joodse wet. De afspraak over de taakverdeling die blijkbaar weer ter sprake kwam, was trouwens niet realistisch te noemen; Paulus wist dat natuurlijk maar hield zijn mond.

DE TWEEDE REIS VAN PAULUS NAAR EUROPA HAND 15,36-18,22

Nadat Paulus was teruggekeerd naar Antiochië wilde hij daarna met Barnabas de plaatsen bezoeken van hun eerste missiereis. Omdat Barnabas Marcus als reisgenoot mee wilde nemen en Paulus dat absoluut niet wilde, scheidde hun wegen zich en vertrok Paulus met Silas naar Syrië en Cilicië.

U leest verder in hoofdstuk 16 van De Handelingen dat Paulus vervolgens Derbe en Lystra bezocht. In Lystra maken we kennis met een nieuwe leerling, Timoteüs, een zoon van een joodse vrouw en een griekse vader. Deze zal Paulus gedurende lange tijd op zijn tochten vergezellen. Maar deze jonge joodse leerling van Paulus was echter niet besneden omdat zijn moeder dit niet had laten doen, getrouwd als zij was met een griek. Omdat Timoteüs echter een joodse moeder had, werd hij door de joden als jood beschouwd en zou dus eigenlijk besneden moeten zijn. Om problemen met de joden te voorkomen, vond Paulus het verstandig Timoteüs te laten besnijden. Dit is karakteristiek voor Paulus! Hij verzet zich tegen pogingen van joodse christenen die uit Jeruzalem komen om bekeerde heidenen te dwingen zich te laten besnijden maar tegelijk kan hij hierop uit praktische overwegingen een uitzondering maken.

Aangekomen in Troas had Paulus een nachtelijk visioen waarin hij een Macedoniër voor zich ziet staan die smeekte: 'steek over naar Macedonië en kom ons te hulp'. Onmiddellijk zochten *wij* een gelegenheid om naar Macedonië te vertrekken. Het is alsof ik Hitchcock stiekem om de hoek zie verschijnen en snel weer uit het zicht verdwijnen.¹ Het is voor het eerst dat het meervoud *wij* gebruikt wordt door de schrijver: blijkbaar sluit Lukas zich nu bij het gezelschap aan, daar lijkt het tenminste op. Wat een aparte auteur is hij toch om met zoiets op de proppen te komen. Paulus wordt gesmeekt naar Europa te komen, de plek waar Lukas waarschijnlijk woont en dit zal voor de schrijver de aanleiding zijn geweest voor deze speelse wending in de tekst. Denk nu niet dat Lukas echt aanwezig is geweest in het gezelschap van Paulus, er ligt een tijdspanne van meer dan 1 generatie tussen hen beiden.

Was het toch het nachtelijk visioen van Paulus dat hem ertoe bracht naar Macedonië te vertrekken of was het simpel een kwestie van het verleggen van zijn missiegebied naar het noorden omdat hij op zoek was naar een nieuw arbeidsterrein? Paulus bezocht namelijk alleen de grotere plaatsen omdat daar de omstandigheden voor een vruchtbare missionering aanwezig waren, zoals een grote joodse nederzetting met een synagoge waarvan de uitstraling naar de heidense bevolking zorgde voor een groep godvrezenden. Paulus had waarschijnlijk de meeste in aanmerking komende plaatsen al bezocht. Dat Paulus zijn arbeidsveld steeds verder verruimde lezen we in zijn brief aan de romeinen als hij zijn bezoek aan Rome aankondigt met het plan om van daaruit naar Spanje te gaan.

Maar nu heb ik in deze streken geen arbeidsveld meer, en al jaren verlang ik vurig u te bezoeken, als ik naar Spanje ga. Ik hoop u namelijk op doorreis te zien en met uw steun mijn tocht naar Spanje voort te zetten, nadat ik enige tijd van uw gezelschap genoten heb. (Rom15,23-24)

¹ Alfred Hitchcock was een wereldberoemde britse regisseur die de gewoonte had in zijn films altijd een ogenblik zelf in beeld te komen.

Plaatsen waar andere christelijke leraren werkzaam waren, vermeed Paulus tenzij voor een kort bezoek op doorreis, want hij merkt nadrukkelijk op dat hij nooit wil oogsten waar anderen gezaaid hebben.

De reis naar Macedonië ging per schip en men kwam na een paar dagen in Neapolis aan en vandaar ging de reis verder naar de stad Filippi waar men enige dagen bleef. Op de sabbat maakte Paulus aan de rivieroever buiten de stad kennis met een aantal vrouwen onder wie een zekere Lydia, een godvrezende, die purperen stoffen verkocht. Zij luisterde naar Paulus en aanstonds bekeerde zij zich en haar huisgenoten deden hetzelfde en zij werden gedoopt. Zij drong er bij Paulus op aan zijn intrek bij haar te nemen.¹

Toen Paulus eens op weg was naar de synagoge kwam hij een slavin tegen die een waarzeggende geest had en die daarmee een goede bron van inkomsten was voor haar meesters. Zij liep Paulus en Silas achterna en riep: 'Deze mensen zijn dienaren van de allerhoogste god; zij verkondigen u de weg tot redding'. Dat hield ze dagenlang vol en Paulus werd dit beu en zei tegen de geest: 'In de naam van Jezus Christus gelast ik u uit haar weg te gaan' en op hetzelfde moment ging de geest uit haar weg en was de broodwinner van haar meesters tot zwijgen gebracht. U begrijpt dat het nu weer dezelfde kant op ging als zo vaak bij vorige bezoeken van Paulus elders. Het lijkt in het begin succesvol maar dan gebeurt er iets dat roet in het eten gooit. Elke keer komt Lukas weer met een nieuwe versie van het oude bekende verhaal.

De ongelukkige meesters van de nutteloos geworden slavin grepen

¹ Het lijkt u misschien vreemd, dat ook de huisgenoten van Lydia zich bekeerden en gedoopt werden. Hier is de spreuk van toepassing: 'wiens brood men eet, wiens woord men spreekt'. De verhoudingen in een huishouden waren hiërarchisch zoals in de hele romeinse samenleving. U zult regelmatig in de brieven van Paulus lezen dat na de bekering van het hoofd van een huishouden ook de huisgenoten en slaven zich lieten doppen.

Paulus en Silas vast en sleurden hen naar de magistraten van de stad. Zij beschuldigden hen en zeiden: het zijn joden die onze stad in beroering brengen door zeden en gebruiken te verkondigen die wij als romeinen niet mogen overnemen. Er ontstond een oploop van het volk en dit was voor de magistraten reden Paulus en Silas te geselen en daarna in de gevangenis te gooien. De bewaarder kreeg de opdracht hen goed te bewaken en dat deed hij door hen op te sluiten in de binnenste kerker en hun voeten in het blok vast te zetten. Het verhaal neemt een onverwacht einde. Terwijl Paulus en Silas baden en zongen, veroorzaakte de Heer een aardbeving die de gevangenis deed schudden op haar fundamenteën: de deuren vlogen open, de boeien verbraken en alle gevangenen waren vrij, want ook de buitendeur stond wagenwijd open. Toen de bewaarder in paniek en uit angst dat alle gevangenen waren gevlucht zelfmoord wilde plegen, stelde Paulus hem gerust. De bewaarder viel vol angst voor Paulus en Silas neer en zei 'Heren, wat moet ik doen om gered te worden?' Zij antwoordden: 'Geloof in de Heer Jezus, dan zult gij en uw huis gered worden'. Nog in dezelfde nacht werd de bewaarder en zijn hele gezin gedoopt.

De volgende morgen werden Paulus en Silas vrijgelaten. Omdat zij als romeins burger niet gezeseld hadden mogen worden, eisten zij een persoonlijk excuus van de magistraten. Deze kwamen en verzochten hun met vriendelijke woorden de stad te verlaten. Na een kort bezoek aan Lydia en haar huisgenoten verlieten zij de stad en gingen naar Tessalonica.

Zoals ik al eerder heb opgemerkt, doet het relaas in De Handelingen geen recht aan wat er in werkelijkheid gebeurd zal zijn tijdens de bezoeken die Lukas afdoet alsof het om korte bezoeken gaat. Een bezoek aan een stad met de bedoeling het christendom te verkondigen, is geen kwestie van 'even vlug' maar van hard werken, teleurstellingen verdragen, toch stug volhouden en tevreden zijn met elk succesje dat je op je weg tegenkomt. Maar Lukas heeft wel gelijk door er een meeslepend verhaal van te maken zodat je steeds nieuwsgierig bent hoe het verder gaat en uiteindelijk zal aflopen.

In zijn brief aan de Filippenzen komt Paulus terug op zijn bezoek aan hen en hij doet dat met een overgrote vreugde, terwijl hij toch vanuit een romeinse gevangenis in Efeze schreef. Hoe het met mij zal aflopen, weet ik niet, schrijft hij: vrijheid of executie. Timoteüs is bij hem (waarschijnlijk niet opgesloten). Hij spreekt met liefde over zijn eerste gemeente in Europa en over hun ondersteuning van hem zelfs toen hij in Tessalonica was, de volgend plaats die hij zou bezoeken. Zijn bezoek zal dus wel langer geduurd hebben dan enkele dagen.

In hoofdstuk 17 van De Handelingen bezoeken Paulus en zijn gevolg daarna de plaatsen Tessalonica, Berea en komen ten slotte in de belangrijke plaats Athene waar Paulus zijn bekende redevoering op de Areopagus houdt.

In Hand 17,1-9 gaat het weer zoals zo vaak door de schrijver wordt verteld: zijn ze goed en wel in een nieuwe stad aangekomen en hebben ze in de synagoge gedurende drie dagen aan de joden en godvrezenden uitgelegd dat Jezus de messias is die moest sterven en verrijzen of het loopt al weer mis. Nadat sommige joden en een talrijke groep uit de griekse godvrezenden en niet weinige aanzienlijke vrouwen in Tessalonica zich bij Paulus aansloten, was de maat vol. Uit afgunst veroorzaakte men relletjes en een paar vlegels, zo noemt Lukas hen, veroorzaakten een volksoproer met het gewenste resultaat. Paulus en zijn medebroeders moesten haastig de stad verlaten.

Zij vertrokken naar Berea, waar met succes het geloof werd verkondigd. Toen echter de joden in Tessalonica vernamen dat Paulus in Berea was, zorgde men voor opstootjes en moest Paulus zo snel mogelijk de stad uit. Men bracht hem naar Athene en zijn begeleiders gingen weer terug met de boodschap van Paulus dat Silas en Timoteus zo snel mogelijk moesten komen. Lukas schrijft zo levendig en zo gedetailleerd, dat het lijkt alsof het echt zo gebeurd is en hij erbij was. Na zo'n lange tijd terugkijkend en dan zo overtuigend overkomen moet wel een bewijs zijn van een levendige fantasie. Maar dan volgt noodzakelijk de vraag: waar houdt de werkelijkheid op en begint de fantasie? Toch blijf ik met respect en bewondering de verhalen van Lukas lezen.

Gelukkig vertellen de brieven van Paulus ons met meer details over de moeilijkheden tijdens zijn apostolaat. Heel verhelderend is het overzicht in de tweede brief aan de Korinten, de verzen 11,24-30, waarin Paulus vertelt wat hij allemaal te verduren heeft gehad:

Vijfmaal kreeg ik van de joden de veertig-min-één. Driemaal ben ik met stokken geslagen, eenmaal gestenigd. Driemaal heb ik schipbreuk geleden, eens een hele etmaal doorgebracht op volle zee. Altijd op reis, gevaren van rivieren en gevaren van rovers, gevaren van de kant van mijn eigen volk en van de heidenen, gevaren in steden en in de woestijn, gevaren op zee, gevaren te midden van valse broeders, met zwoegen en tobben, veel slapeloze nachten, honger en dorst, vaak zonder eten, in koude en naaktheid. En afgezien van al het overige: dag in dag uit drukt mij de zorg voor al de gemeenten. Niemand is zwak of ik ben het ook. Niemand komt ten val of het grijpt me in de ziel.

Leggen we deze opsomming van alles wat een missionaris kan overkomen over de beschrijving van Lukas heen, dan krijgt Lukas om het plastisch uit te drukken wat vlees op zijn botten.

Zeggen we niet dat alle wegen naar Rome leiden? Lukas brengt geleidelijk de jonge religie naar waar ze thuis hoort, in het hart van het romeinse rijk. We zijn nu al aardig op weg want Paulus is in Athene aangekomen en na nog wat omzwervingen en via de weg terug naar Jeruzalem zal de reis naar Rome worden ondernomen, hoewel niet met een Paulus op missiereis maar met een gevangene op weg om voor de keizer te verschijnen.

Eerst gaat Paulus naar Athene en blijkbaar is Timoteüs in zijn gezelschap want als hij aankomt, stuurt hij Timoteüs naar Tessalonica, naar de gemeente die pas door hem gesticht is. Dit lezen we in 1Tes. 3 waarin hij schrijft Timoteüs naar hen te hebben gezonden, omdat hij benieuwd was hoe het met hen ging en of zij trouw waren

gebleven.¹ Deze brief is waarschijnlijk later geschreven tijdens zijn verblijf in Korinte. Tijdens dat verblijf in Korinte is Timoteüs weer teruggekeerd uit Tessalonica met goed nieuws voor Paulus. Dit ter aanvulling op het verslag in de Handelingen.

Over het bezoek van Paulus in Athene lezen we in Hand. 17,16 e.v.

Wat tijdens het bezoek van Paulus aan deze plaats gebeurde, is zeker interessant. Er heerst een heel apart sfeertje in deze stad. Het liefst brengt men hier de tijd door met praten en luisteren naar elkaar. Men gaat hiervoor naar een plein, de areopagus, waar iedereen welkom is die iets te vertellen heeft. De mensen in Athene, zeker zij die als de intellectuelen in de stad beschouwd kunnen worden -en vindt niet iedere inwoner dat hij tot deze categorie behoort?-, praten graag en luisteren naar nieuwtjes die men elkaar te vertellen heeft en het zijn de filosofen die het hoogste woord voeren. Toen Paulus in Athene over Jezus begon te spreken, nam men hem mee naar dit plein om eens te horen wat hij te zeggen had. Paulus toont zich een ontwikkeld man die niet onderdoet voor zijn luisteraars. Hij past zich snel aan en hanteert met het grootste gemak het gebruikelijke jargon van de griekse filosofen. Hij begint met een opmerking over een altaar dat hij gezien heeft met het opschrift: aan een onbekende god. 'Welnu, wat gij vereert zonder het te kennen, dat kom ik u verkondigen'. De mensen luisteren aandachtig naar wat deze vreemdeling te vertellen heeft en knikken met instemming als hij de zinsnede uitspreekt:

Want door Hem hebben wij het leven, het bewegen en het zijn; zoals sommigen van uw eigen dichters hebben gezegd: Want wij zijn van zijn geslacht.

¹ Marcus J. Borg, Evolution of the word. The new testament in the order the books were written, HarperCollins Publishers New York, 2012. Op pagina 35 vermeldt de auteur dat de nieuw gestichte gemeente hoofdzakelijk van griekse (heidense) samenstelling was, vandaar de bezorgdheid van Paulus.

Maar Paulus moest ten slotte wel overgaan op de rauwe werkelijkheid van een mens die gekruisigd was en uit de doden was opgestaan en die aan het einde der tijden over de wereld zou oordelen maar toen was de belangstelling gauw verdwenen, dat komt een andere keer wel, werd hem verteld.

Veel succes zal Paulus in deze stad wel niet gehad hebben, al vermeld Lukas wel de bekering van een zekere Dionysius de Areopagiet en een vrouw met de naam Damaris.

In hoofdstuk 18 wordt het bezoek verteld van Paulus en zijn gevolg aan Korinte, een griekse stad met een kleine joodse contingent. Het was de hoofdstad van de romeinse provincie Achaia, waartoe ook Athene behoorde. Zijn verblijf in Korinte duurde volgens Lukas anderhalf jaar en in die tijd woonde hij bij een joods echtpaar dat het vak van tentenmaker uitoefende. Hij heette Aquila en zij Priscilla en beide waren christenen zoals blijkt uit regel 26. Zij waren afkomstig uit Italië maar vertrokken toen keizer Claudius alle joden uit Rome had verbannen. Omdat Paulus hetzelfde beroep geleerd had, kwam hij bij het echtpaar in dienst. Iedere sabbat discussieerde Paulus in de synagoge en leerde dat Jezus de messias was. De joden in de synagoge bleven zich smalend verzetten. En dan lees ik bij Lukas een opmerking van Paulus die gezegd zou hebben: 'Uw bloed kome neer op uw eigen hoofd. Ik ga vrijuit en wend mij van nu af aan tot de heidenen' (vers 6b). Paulus ging daarna naar het huis van Titus Justus, een godvrezende, die naast de synagoge woonde om daar te prediken. Toen Silas en Timoteüs uit Macedonië waren overgekomen wijdde hij zich geheel aan de prediking. Het is duidelijk dat zijn verblijf in Korinte zoals gebruikelijk niet zonder incidenten kon verlopen maar Lukas liet Paulus ongemoeid zijn werk in Korinte afmaken. Hij vertelt wel het verhaal van de overste van de synagoge, Crispus, die met zijn gehele gezin zich bekeerd had en hiervoor later de rekening moest betalen. Onder het proconsulaat van Gallio keerden de joden zich als één man tegen Paulus en brachten hem voor de rechtbank met de beschuldiging, dat hij de mensen wilde overhalen tot onwettige godsverering (wat dat ook moge zijn). De proconsul gaf niet thuis want ruzies over jullie wet vallen buiten mijn bevoegdheid. Toen werd de arme Crispus voor de ogen van de proconsul in elkaar

geslagen. De proconsul keek toe zonder iets te zeggen en zonder iets te doen. Paulus zelf werd ongemoeid gelaten.

Paulus is twee keer in Korinte geweest en schreef minstens vijf brieven naar de gemeente; 1 brief is verloren gegaan en was een antwoord op een brief uit de gemeente, de tweede brief van Paulus (2Kor) is een combinatie van minstens drie brieven. Dat Paulus zo vaak geschreven heeft, wijst op de omvang van de conflicten in de gemeente. Er was partijvorming en er waren de voortdurende pogingen van joodse volgelingen van Jezus die eisten dat de gemeenteleden besneden moesten worden en de joodse wet moesten onderhouden. Paulus is heftig te keer gegaan tegen deze mistanden en is zelfs zo ver gegaan de veroorzakers van de tweespalt te vervloeken. Het heeft Paulus veel moeite gekost deze gemeente ervan te overtuigen dat er geen onderscheid gemaakt mocht worden tussen joodse-christenen en griekse-christenen. In deze brief is Paulus niet alleen zeer strijdbaar en vol emoties maar komt hij daardoor tot uitspraken en ontboezemingen die veelzeggend zijn en een kijkje geven in de diepte van zijn gevoelens. Paulus heeft deze brieven geschreven toen hij in Efeze verbleef.

In gezelschap van Aquila en Priscilla reisde Paulus daarna per schip naar Syrië en maakte een tussenstop in Efeze. Na een kort verblijf vertrok hij weer op weg naar Caesarea en vandaar naar Antiochië. Hij trok het binnenland in om het vroegere arbeidsveld opnieuw te bezoeken en te zien hoe het met zijn bekeerlingen ging. Na verloop van tijd kwam hij weer in Efeze aan.

DE DERDE REIS VAN PAULUS NAAR EUROPA HAND 18,23-20,38

In Hand 18,23 e.v. wordt verteld over een zekere Apollos, die onderricht over Jezus gaf maar vreemd genoeg alleen het doopsel van Johannes kende. Door Priscilla en Aquila werd hij in de juiste leer onderwezen. Er waren blijkbaar in die tijd nog leerlingen van Johannes de dooper die op een of andere manier actief de ideeën van hun leermeester verkondigden.

In de Handelingen wordt geheel hoofdstuk 19 gereserveerd voor het verblijf van Paulus in Efeze, dat volgens Lukas twee jaar duurde. Gedurende drie maanden leerde hij in de synagoge de aanwezigen over Jezus en het Rijk Gods. Toen men de volgelingen van de nieuwe leer (de weg) openlijk in de synagoge ging belasteren, verliet Paulus de synagoge en gaf zijn onderricht voortaan elders. Gedurende het verblijf van Paulus gebeurde er vele wonderen die aan hem werden toegeschreven. Een paar rondtrekkende joodse duivelbezweerders probeerden het ook in de naam van Jezus. Maar dat liep faliekant af. Toen zij het probeerden met de spreuk: 'Ik bezweer u bij de Jezus die Paulus preekt', kregen ze lik op stuk: 'Jezus ken ik, wie Paulus is weet ik ook, maar gij wie zijt gij?'. De bezetene sprong op de duivelbezweerders af met zo'n kracht dat zij naakt en overdekt met wonden het huis moesten ontvluchten.

Dit werd bekend aan alle joden en grieken die in Efeze woonden; vrees overviel hen allen en de naam van de Heer Jezus werd hoog geprezen. (vers 17)

Aan het begin van dit hoofdstuk maakte Paulus kennis met een twaalfstal joden die leerlingen waren geweest van Johannes de Doper. Zij waren onbekend met Jezus. Toen Paulus dit bemerkte, legde hij hun uit dat Johannes had gesproken over wie na hem zou komen en in wie men geloven moest. Dat is de Jezus die ik hier nu verkondig. Toen zij gedoopt waren legde hij hun de handen op en ontvingen zij de Heilige Geest.

Een van de meest bekende verhalen uit de Handelingen, de verzen 19,23 e.v., is het verhaal over Demetrius, een zilversmid die zilveren beeldjes maakte die in het klein een afbeelding van de tempel van de godin Artemis voorstelde. Door het optreden van Paulus en de vele wonderen die aan hem werden toegeschreven, waren de mensen bang geworden en zag Demetrius zijn handel in gevaar komen. Hij hitste zijn werknemers op en zij begonnen te schreeuwen 'Groot is de Artemis van Efeze'. Heel de stad kwam in beroering en zij stormden als één man naar het theater, waar het een chaos van belang werd, iedereen sprak door elkaar heen en er was geen touw aan vast te knopen. De stadsschrijver trachtte de gemoederen tot bedaren te

brengen en raadde hen aan zo nodig een klacht in te dienen bij het stadsbestuur en nu meteen een einde te maken aan dit oproer dat niet te verantwoorden was.

Tijdens zijn verblijf in Efeze schreef Paulus verschillende brieven, waaronder die aan de gemeente in Korinte.

Handelingen 20 bevat het voorspel voor wat Paulus later zou overkomen. Hij nam afscheid van de leerlingen in Efeze en trok door Macedonië op weg naar Griekenland en wilde na een verblijf van drie maanden per schip naar Syrië afreizen. Toen hij hoorde dat joden een aanslag op hem beraamden, zag hij daar van af en besloot via Macedonië terug te keren. Vanuit Filippi ging het per schip naar Troas.

In Troas deed Paulus weer van zich spreken door een groot wonder te verrichten. Tijdens een lange toespraak in een bovenzaal van een woning, viel een jongen die in het venster zat door slaap overmand van drie hoog naar beneden en bleef voor dood liggen. Paulus ging uit de bovenzaal naar beneden en sloeg zijn armen om de jongen heen en sprak: 'Weest niet ongerust, want er is leven in hem'. Hij ging weer naar boven en ging verder met de liturgische maaltijd. Na afloop kwam de jongen gezond en wel weer binnen. Paulus verliet Troas en ging te voet naar Assus waar de anderen op hem wachtten en met hen ging hij daarna scheid op weg naar Milete.

Lukas gaat verder met de ontroerende afscheidsrede van Paulus in Milete in aanwezigheid van de oudsten van de gemeente in Efeze. Hij herinnert hen aan de tijd dat hij bij hen was en vervolgt aldus:

En nu bevind ik mij, gebonden door de Geest als ik ben op weg naar Jeruzalem, zonder dat ik weet wat mij daar zal overkomen; alleen verzekert mij de heilige Geest van stad tot stad, dat boeien en kwellingen mij wachten. (verzen 22 en 23)

En nu weet ik, dat gij mijn gelaat niet meer zult zien, gij allen bij wie ik rondgegaan ben om het Koninkrijk te prediken (vers 25)

Na nog vele opbeurende en vermanende woorden namen zij onder tranen afscheid van elkaar.

DEEL 4 VAN DE HANDELINGEN

Deel 4 beslaat de hoofdstukken 21 t/m 28 en begint met de reis van Paulus naar Jeruzalem in 21,1-26.

Via de griekse eilanden en een overstap op een ander schip bereikten we de haven van Tyrus waar het schip zijn lading moest lossen. Wij zochten de leerlingen daar op en bleven zeven dagen. Ondanks een waarschuwing niet naar Jeruzalem te gaan, vertrok Paulus toch en bereikte uiteindelijk Caesarea per schip. Een profeet uit Judea, een zekere Agabus, nam de gordel van Paulus en bond zich daarmee aan handen en voeten en sprak:

Dit zegt de heilige Geest: Zo zullen de joden in Jeruzalem de man aan wie deze gordel toebehoort, binden en overleveren in de handen der heidenen (vers 11b).

PAULUS IN GEVANGENSCHAP TE JERUZALEM 21,27-23,30

Paulus liet zich ondanks herhaaldelijk verzoek niet ompraten en vertrok naar Jeruzalem.¹ Daar aangekomen ging Paulus de volgende dag naar Jacobus bij wie ook alle oudsten samengekomen waren. Na een hartelijke begroeting kwam de bekende kritiek tegen Paulus weer ter sprake:

Nu heeft men over u horen zeggen, dat gij aan alle joden die onder de heidenen leven afval van Mozes leert door te verklaren, dat zij hun kinderen niet moeten besnijden en niet moeten leven volgens de gebruiken van de joodse wet (vers 21,21).

¹ Tijdens zijn missiereis door Griekenland had Paulus de opbrengst verzameld van de collecte bestemd voor de christenen in Jeruzalem.

Paulus kreeg van Jacobus daarom het advies duidelijk te laten zien dat ook hijzelf trouw de joodse wet onderhield door met vier joden, die onder gelofte stonden, naar de tempel te gaan en zich met hen te laten reinigen en voor hen de kosten te betalen om zich het hoofd te laten scheren. Dit moet voor allen het bewijs zijn dat ook u zich trouw aan de wet houdt. Paulus deed wat afgesproken was en ging met de vier mannen de tempel binnen en kondigde het tijdstip aan waarop de reinigingstijd voltooid zou zijn en voor ieder het offer gebracht zou worden.

Enige joden uit Asia zagen Paulus toen de reinigingstijd bijna om was in de tempel en omdat zij even tevoren Paulus in het gezelschap hadden gezien van iemand uit Efeze, een heiden, dachten ze dat Paulus hem meegenomen had in de tempel. Heel de stad raakt in opschudding toen ze dit hoorden en er ontstond een volksoptocht aldus Lukas. Men greep Paulus vast en sleurde hem de tempel uit en men wilde hem te plaatse doden. Door het tumult gewaarschuwd waren romeinse soldaten snel ter plaatse en namen Paulus gevangen en boeide hem. Het volk was razend en drong op zodat men besloot hem uit veiligheid naar de kazerne te brengen. Paulus vroeg toestemming om op de treden van de toegang tot de kazerne de joden toe te spreken.

Lukas blijkt, zoals iedere schrijver in die tijd, geleerd te hebben bekwaam de leemten in zijn feitelijke kennis op te vullen door middel van creatieve geschiedschrijving, waarin hij vertelt wat er naar zijn opvatting gebeurd is. Hierbij volgt hij echter zijn eigen agenda. Een duidelijk voorbeeld hiervan vindt u hier in de hoofdstukken 22 t/m 26 als Paulus in Jeruzalem door de joden naar het leven wordt gestaan en door de romeinen wordt gered en gevangengenomen. Pagina na pagina lezen we als in een spannend feuilletonverhaal wat Paulus allemaal meemaakt en hoe hij zich verdedigt tegen de beschuldigingen van de joden. Tijdens de gevangenschap wordt hij van de ene hoogwaardigheidsbekleeder naar de ander gesleept om zijn woordje te doen. Het verhaal komt over als een ooggetuigenverslag, zo levendig is het. U moet goed opletten om te zien dat Lukas zich voor de verdediging beperkt tot een voortdurende herhaling van ongeveer hetzelfde verhaal.

Deze episode gaat direct vooraf aan zijn vertrek in gevangenschap naar Rome. Lukas gebruikt deze gelegenheid om duidelijk te laten uitkomen dat de romeinse bezetters Paulus respecteren en in hem geen schuldige zien. Opvallend is ook dat Paulus zich hier voor de lezers presenteert als een joodse volgeling van Jezus die trots is en blijft op zijn joodse afkomst. Over welke feiten kon Lukas beschikken toen hij deze laatste episode van Paulus in Palestina beschreef. Hij moet deze gevonden hebben in de brieven van Paulus en in wat de loop der geschiedenis hem geleerd heeft. Hij wist dat Paulus in gevangenschap naar Rome was gebracht om daar terecht te worden. Hij wist dat Paulus voor het vertrek naar Rome nog geruime tijd in Palestina had vastgezeten. Hij kende de namen van de landvoogden uit die periode en dat was alles wat hij nodig had. We zullen zien hoe Paulus zich op handige, ik zou durven zeggen listige wijze verdedigde tegen de beschuldigingen en tegelijk inspeelde op de onderlinge verschillen in religieuze opvattingen tussen de farizeeën en sadduceeën.

Paulus begint en spreekt de joden toe in het hebreuws, de taal die in de joodse eredienst gebruikelijk is. Hij stelt zich voor en maakt indruk door te spreken over zijn opvoeding als jongeling aan de voeten van de grote Gamaliël¹. Daarna vertelde hij hen over zijn leven als ijveraar voor de wet en dat hij de christenen had vervolgd totdat God hem riep op weg naar Damascus en hij in een visioen de verrezen Jezus ontmoette, die hem de opdracht gaf Jeruzalem te verlaten en naar de heidenen te gaan om hem onder hen te verkondigen. Toen men dit hoorde, barstte het tumult weer los en probeerde de romeinse bevelhebber met behulp van een geseling van Paulus te weten te komen waarvan hij nu eigenlijk beschuldigd werd. Na de opmerking van Paulus dat hij een romeins staatsburger was en dus niet

¹ Deze bewering is op de conto van Lukas te schrijven want in de brieven zwijgt Paulus hierover. Trots als hij is op zijn joodse afkomst vermeldt hij nadrukkelijk een farizeeër te zijn en volgens mij zou hij de naam van Gamaliël als zijn leermeester zeker met gepaste trots hebben genoemd in zijn brieven.

zonder rechtspraak geseseld mocht worden, zag de bevelhebber hiervan af.

Om te weten te komen wat de beschuldiging van de joden tegen Paulus was, liet hij hem de volgende dag voor de hogepriester en het sanhedrin verschijnen. Toen Paulus het woord kreeg en zei met een rein geweten voor hen te staan, gaf de hogepriester Ananias een wachter de opdracht Paulus een klap te geven. In afwijking van wat Jezus had gezegd, keerde Paulus hem niet zijn andere wang toe maar reageerde fel:

God zal u slaan, wit gekalkte muur! Gij zit daar om recht over mij te spreken volgens de Wet, en beveelt in strijd met de Wet mij te slaan.

Met stemverheffing sprak Paulus vervolgens:

Mannen broeders, ik ben een Farizeeër en een zoon van Farizeeën. Om de verwachting en de opstanding der doden sta ik terecht.

De knuppel was in het hoenderhok gegooid en Paulus had zijn zin: de farizeeën en sadduceeën begonnen met elkaar te twisten over het eeuwige discussiepunt 'de opstanding uit de dood' en de bijeenkomst werd steeds rumoeriger en dreigde in geweld te ontaarden. En Paulus werd weer naar de kazerne teruggebracht. Het verhaal neemt nu een spannende wending als een groep joden een dure eed zweren niet te eten en te drinken voordat zij Paulus gedood hebben. Zij gingen naar de hogepriester en oudsten en vroegen er voor te zorgen dat Paulus weer naar het sanhedrin gebracht zou worden. Onderweg zullen wij vanuit een hinderlaag toeslaan en hem om het leven brengen. Blijkbaar had Paulus een zuster die in Jeruzalem woonde en deze had een zoon die toevallig hoorde wat er beraamd werd. Hij waarschuwde de romeinse bevelhebber en deze bracht bijna een geheel legerkorps op de been om Paulus buiten Jeruzalem te brengen en naar Caesarea te zenden.

PAULUS' GEVANGENSCHAP TE CAESAREA 24-26

Met een escorte van 470 (!) man vertrok Paulus in het midden van de nacht uit Jeruzalem en kwam veilig in Caesarea aan onder de hoede van de landvoogd Felix. In een begeleitend schrijven werd de landvoogd bericht dat de gevangene onschuldig was aan een vergrijp waarop gevangenschap of de doodstraf staat. Uit veiligheid zend ik hem naar u en ook zijn aanklagers verwijs ik naar u, aldus de bevelhebber. Felix liet Paulus in het pretorium van Herodes opsluiten.

Na vijf dagen kwamen de hogepriester Ananias en enkele oudsten met hun advocaat en dienden een aanklacht tegen Paulus in. Een kwestie van ordeverstoring op grote schaal onder de joden in de gehele wereld en een poging de tempel te ontheiligen, was de kern van de aanklacht. Paulus verdedigde zich en de zaak werd aangehouden en na 2 jaar was er nog geen beslissing genomen. Het klinkt niet erg overtuigend maar Lukas wist en kon dus niet ontkennen dat Paulus twee jaren vast had gezeten zonder dat er iets was gebeurd. Een merkwaardige situatie: geen rechtszaak, geen veroordeling, geen vrijspraak. Had de landvoogd reden de joden ter wille te zijn of wilde hij zich aan zijn verantwoordelijkheid onttrekken door de zaak te rekken en over te laten aan zijn opvolger? In de tussentijd had hij samen met zijn vrouw die een jodin was een gesprek met Paulus over het geloof in Jezus Christus. Toen Paulus begon over de typisch griekse deugden die in hoog aanzien staan: de rechtvaardigheid en de zelfbeheersing, werd het de landvoogd te veel en kapte hij het gesprek af. Waarschijnlijk had hij te veel boter op zijn hoofd zouden we zeggen.

Als Festus de nieuwe landvoogd van Palestina wordt en in Caesarea is aangekomen, gaat hij na drie dagen vanuit Caesarea naar Jeruzalem om kennis te maken met de hogepriester en het sanhedrin. Deze grepen de gelegenheid aan met het verzoek Paulus naar Jeruzalem te laten komen om daar te recht te staan. Maar Festus voelde hier niets voor en verzocht hen mee naar Caesarea te gaan en daar een aanklacht tegen Paulus in te dienen. Toen de landvoogd in Caesarea was

aangekomen, hield hij de volgende dag rechtszitting en diende de joden de aanklacht tegen Paulus in. Deze aanklacht kennen we al en ook de verdediging van Paulus is ons bekend. Om de impasse te doorbreken vroeg Festus of Paulus er tegen op zag naar Jeruzalem te gaan om in zijn tegenwoordigheid daar te recht te staan. Het antwoord van Paulus was kort maar krachtig: ik sta hier voor de recht-bank van de keizer, tegen de joden heb ik niets bedreven en dat weet u heel goed en dus moet ik door de keizer beoordeeld worden en daarom beroep ik me op de keizer. 'Op de keizer hebt ge u beroepen, naar de keizer zult ge gaan', was de reactie van Festus.

Met een overvloed aan woorden probeert Festus zijn straatje schoon te praten ten overstaan van koning Agrippa die te samen met zijn echtgenote Bernice zijn opwachting maakte bij de nieuwe landvoogd. Festus legde de koning uit dat Felix hem had opgescheept met een zaak die al twee jaar liep en waarvoor hij nu een oplossing moest vinden. De beklagde wilde niet naar Jeruzalem gaan maar heeft zich op de keizer beroepen en moet dus door mij naar Rome gestuurd worden om daar te recht te staan. Ik van mijn kant was tot de overtuiging gekomen dat hij niets gedaan heeft waarop de doodstraf staat. De landvoogd vroeg de koning met Paulus te spreken. U weet meer over wat er leeft onder de joden en zo kunt u er achter komen wat hier aan de hand is. Dan kan ik ten minste iets op papier zetten als ik Paulus naar Rome zend.

Paulus krijgt ten overstaan van een joodse bestuurder de gelegenheid zijn verdediging tegen de joodse aanklacht uitvoerig toe te lichten. Hij maakt van die kans gebruik om over zijn leven te spreken zowel voor als na zijn bekering op weg naar Damascus. Wat nu opvalt is zijn bewering zijn jeugd te hebben doorgebracht in Jeruzalem en vanaf het begin de volgelingen van Jezus in en buiten Palestina te hebben vervolgd: in de gevangenis gegooid en zijn instemming te hebben verleend aan hun dood. In opdracht van de hogepriesters en met hun volmacht ging ik zelfs naar Damascus om die volgelingen gevangen te nemen en naar Jeruzalem te brengen; m.i. een zeer onge-loofwaardig verhaal. Daarna vertelt Paulus weer het bekende ver-

schijningsverhaal op weg naar Damascus en zijn bekering en uitverkiezing om Jezus Christus te verkondigen aan de heidenen: deze Jezus die moest sterven en als eerste moest opstaan uit de doden. Toen werd het Festus te veel en maakte hij een eind aan het betoog van Paulus. Bij het heengaan zeiden Festus en Agrippa tegen elkaar: deze man doet niets dat de dood of de gevangenis verdient. Voor de tweede keer wordt door de Romeinen en zelfs door de Joodse koning Agrippa uitgesproken dat Paulus onschuldig is. Een onschuldig mens wordt gevangen naar Rome gestuurd om daar berecht te worden. De Romeinse bestuurders in Judea wassen hun handen in onschuld.

Lukas heeft het nodig gevonden om nogmaals uitgebreid te vertellen dat er door de Romeinse overheid geen schuld in Paulus gevonden werd.

PAULUS ALS GEVANGENE NAAR ROME HAND. 27-28

De reis als gevangene naar Rome was niet voorspoedig. Waarschijnlijk was men te laat in het jaar vertrokken om met gunstige wind langs de kust te zeilen. Onder begeleiding van een militaire escorte onder leiding van een honderdman ging het langs de kust naar Lyra waar met een ander schip de overtocht naar Italië werd gemaakt. Onder Kreta door varende kwam het schip in slecht weer terecht met veel tegenwind en stormen. Paulus had tevoren gewaarschuwd de winter aan land door te brengen en niet aan de oversteek naar Italië te beginnen. Nu het zover was dat men op het punt stond met schip en al te vergaan, hield Paulus de moed erin en zei dat iedereen behouden aan land zou komen hoewel het schip zou vergaan. Een engel had hem dit de vorige nacht gezegd. En wat Paulus had gezegd, gebeurde ook. Veertien dagen was het schip stuurloos en overgeleverd aan de willekeur van weer en wind en liep uiteindelijk vast op de kust van Malta. Het schip overleefde de ramp niet maar ieder aan boord kwam levend aan de wal.

Op Malta toonde Paulus zich een ware wonderdokter die met bovennatuurlijke krachten was begiftigd. Eerst werd hij, toen men kou

kleumend rond een groot vuur zat, door een adder gebeten zonder dat hij er hinder van ondervond. De mensen dachten dat hij een god was en Paulus sprak dat waarschijnlijk niet tegen want hij genas daarna vele zieken en ook de vader van de eigenaar van een groot landgoed waar zij de winter konden doorbrengen om later vandaar naar Italië te vertrekken. Na drie maanden vertrok men per schip naar Syracuse en daarna naar Rome waar Paulus werd opgewacht door leden van de gemeente aldaar. Hij kreeg toestemming een huurhuis te betrekken om op zichzelf te wonen maar wel met een soldaat als bewaker.

Paulus ontbood de voornaamste joden die in Rome verbleven en vertelde hen waarom hij hier verbleef onder bewaking. Ik heb niets gedaan en de joden in Jeruzalem hebben zich tegen mijn vrijlating verzet en daarom heb ik me op de keizer beroepen. Het is om de verwachting van Israël dat ik deze ketenen draag. De joden vroegen hem wat zijn denkbeelden waren want over die Jezus horen wij overal veel tegenspraak. Sommigen lieten zich door Paulus overtuigen en anderen niet en tot hen zei Paulus met de woorden van Jesaja, (Jes. 6,9 -10) :

Terecht heeft de heilige Geest door de profeet Jesaja tot uw vaderen gesproken: Ga tot dit volk en zeg: Met uw oren zult gij luisteren en toch niet verstaan, met uw ogen zult gij kijken en toch niet zien. Want verhard is het hart van dit volk, en hun ogen doen zij dicht uit vrees dat zij zouden zien met hun ogen, met hun oren zouden horen, met hun hart zouden verstaan, zich zouden bekeren en Ik hen zou genezen.

Aan de heidenen is dit heil van God gezonden. Zij zullen wel luisteren.

Met de aangehaalde tekst uit Jesaja demonstreert Paulus dat hij inderdaad de apostel van de heidenen is. Lukas vindt het blijkbaar nodig de joodse bezoekers duidelijk te maken dat er van hem weinig clementie te verwachten is.

Twee jaar verbleef Paulus in Rome en ontving allen die bij hem kwamen. Hij predikte het Rijk Gods, gaf onderricht in alle vrijmoedigheid zonder enige beperking.

Hiermee is een einde gekomen aan de bespreking van de tekst van het tweede boek van Lukas. We geven een nabespreking van de reizen van Paulus.

NABESPREKING OVER DE HANDELINGEN

We zouden nu in staat moeten zijn uit de tekst van de Handelingen een overtuigend beeld te krijgen van de persoon Paulus en zijn apostolaat. Eerlijk gezegd, valt dat zwaar tegen. Nergens schijnt Paulus ergens lang te blijven, steeds loopt het al snel mis en moet hij zijn hachje redden. Wat kun je echter anders verwachten als een schrijver alleen beschikt over wat kale feiten en enkele anekdotes om de zaak op te luisteren. Lukas was capabel genoeg om iedere keer weer voor de dag te komen met nieuwe problemen en tegenslagen die de apostel op zijn weg tegenkwam. Als echter bij voortduring steeds weer uit dezelfde trukendoos wordt geput, geeft dat mij te denken. Ik heb wel de indruk gekregen dat voor de apostel niets te veel was en dat de inzet voor zijn kudde boven alle twijfel verheven stond. Uit de tekst blijkt ook dat Paulus erg efficiënt te werk ging. Bij voorkeur ging hij naar grote plaatsen, wat ook blijkt als we zien voor wie zijn brieven geschreven zijn. In die plaatsen vindt men zeker een synagoge als middelpunt van een flinke joodse kern met daar omheen een aantal grieken, zoals Paulus ze noemt, godvrezenden. Onder hen probeert de apostel zijn nieuwe gemeenteleden te vinden en als het meezit sluit ook een aantal joden zich bij hem aan. Ik heb geprobeerd met tekst uit zijn brieven de reizen van Paulus, zijn werk en zijn problemen in de door hem gestichte gemeenten wat meer kleur te geven. In ieder geval blijkt op die manier ook dat de schrijver zijn werk serieus heeft aangepakt en zijn bronnen goed benut heeft.

Ik voel me verplicht nog enige aandacht te geven aan de persoon Paulus, zijn overtuigingen en de wijze waarop hij over Jezus spreekt en schrijft. Ik doe dit met een zekere aarzeling omdat ik geen theoloog ben en de materie benader als exegeet. Ik ben voldoende op de hoogte van de feitelijke situatie om te begrijpen wat er plaats vond om zodoende een toelichting te kunnen geven op wat gebeurd is in 107

de begintijd van de nieuwe religie. Deze beoordeling is natuurlijk voor eigen rekening en staat los van de feitelijke ontwikkeling van het christendom in de eeuwen erna. Deze opmerking is belangrijk omdat er impliciet door mij wordt uitgesproken dat er in de beginfase geen ruimte was voor dogmatiek en theologie en dat wat neergeschreven was in Handelingen 10,37-43 de kern weergeeft van de prediking van de eerste missionarissen in Klein-Azië en dus ook van Paulus. Ik geef de betreffende tekst opnieuw:

Gij weet wat er overal in het joodse land gebeurd is; hoe Jezus van Nazareth zijn optreden begon in Galilea na het doopsel dat Johannes predikte, en *hoe God Hem gezalfd heeft met de heilige Geest* en met kracht. Hij ging weldoende rond en genas allen, die onder de dwingelandij van de duivel stonden, want God was met Hem. En wij zijn getuigen van alles wat Hij in het land van de Joden en in Jeruzalem gedaan heeft. Hem hebben zij aan het kruishout geslagen en vermoord. God heeft Hem echter op Derde dag doen opstaan en laten verschijnen, niet aan het hele volk, maar aan de getuigen die door God tevoren waren uitgekozen, aan ons die met Hem gegeten en gedronken hebben nadat Hij uit de doden was opgestaan. Hij gaf ons de opdracht aan het volk te prediken, en te getuigen dat Hij de door God aangestelde rechter is over de levenden en de doden. Van Hem leggen alle profeten het getuigenis af, dat ieder die in Hem gelooft, door zijn Naam vergiffenis van zonden verkrijgt. (cursive-ring Willibrordvertaling)

Eerst moet ik terugkomen op wat door mij geschreven is over de historische situatie in Klein-Azië toen de nieuwe beweging rond Jezus van Nazareth ontstond. Waarom sloeg de nieuwe beweging zo snel aan en kreeg zodoende vaste voet in Klein-Azië?¹ Het is de totale ontreddering geweest die karakteristiek was voor de situatie in die tijd die de katalysator is geweest voor de snelle ontwikkeling van het christendom. Die totale ontreddering werd veroorzaakt door het samengaan van een culturele revolutie, het hellenisme, met de gevolgen van de politieke omwenteling door de komst van de romeinen.

¹ Ik herhaal gedeeltelijk wat eerder door mij is neergeschreven.

Door de romeinse overheersing verloren de volken hun zelfstandigheid en was daarmee hun politieke vrijheid verdwenen. Zij leerden de meedogenloze onderdrukking kennen en de snelheid waarmee de romeinen zonder aarzeling optraden om mogelijk verzet de kop in te drukken. Bekend waren de wrede executies die de bezetter gebruikte wegens de afschrikwekkende werking die ervan uitging. Niet alleen hadden de volken hun vrijheid verloren maar door de invoering van de griekse cultuur, het hellenisme, waren zij ook het zicht op hun geschiedenis, hun afkomst en alles wat hun altijd dierbaar was geweest, kwijt geraakt. De band met hun geschiedenis was verbroken, de basis van hun bestaan als zelfstandig volk was vernietigd. Noodgedwongen moesten de volken op zoek gaan naar nieuwe wegen om, hoewel geknecht, weer zicht te krijgen op een eigen identiteit en een nieuwe toekomst.

Het idee van het naderend Koninkrijk van God fascineerde de joden en godvrezenden en er was door de dood van Jezus iets toegevoegd aan het idee van Het Rijk van God. Reeds een paar jaar na de dood van Jezus, wanneer en hoe is niet na te gaan, ontstond het gerucht dat uitgroeide tot een zekerheid: Jezus leefde weer, hij was uit de dood opgewekt door God. Hij was verschenen aan zijn leerlingen. Deze overtuiging bij de leerlingen van Jezus groeide uit tot een zekerheid dat God hem had verheven en dat hij de Messias was die aan het einde der tijden zou oordelen over levenden en doden. Dit maakte Jezus tot de Christus, de gezalfde, de messias.

Wat verder karakteristiek was in het gedrag van Jezus was zijn radicale opstelling op het gebied van de naastenliefde, van het omgaan met anderen. In dit opzicht is de kern van de leer van Jezus vastgelegd in het *Verloren Evangelie* waarvan de geschreven tekst in de jaren vijftig het licht zag. Het ligt voor de hand dat zij die hiervoor verantwoordelijk zijn geweest ook persoonlijke contacten met geloofsgenoten in Klein-Azië hebben gezocht. Dit moet geleid hebben tot een gezamenlijke poging van joden en godvrezenden om te leven volgens de ideeën van Jezus.

Binnen enkele jaren na de dood van Jezus en met de zekerheid van zijn verrijzenis was er al in enkele steden in Klein-Azië een beweging van joden en godvrezenden (heidenen) die gezamenlijk optrokken en samenkwamen.

Deze beweging kwam in verzet tegen de bestaande toestand en zocht een uitweg, zonder fysiek geweld te gebruiken, naar een leven en een toekomst waarin men zichzelf kon terugvinden. Er zit een element van verzet tegen de romeinse overheerser in de gedachten van de beweging. We zien dit vreemd genoeg terug in de manier waarop over Jezus gesproken wordt met gebruik van beelden en beschrijvingen die afkomstig lijken uit de romeinse wereld als men spreekt en schrijft over de keizer van het wereldrijk. In de brieven van Paulus, maar niet alleen bij hem, is dit opvallend aanwezig.

Als Paulus regelmatig spreekt over 'Jezus die gekruisigd' is, dan is de toevoeging 'gekruisigd' aan de naam van Jezus met opzet gekozen. Het is meer dan een feitelijke constatering hoe Jezus gestorven is, daarvoor is de combinatie te opzettelijk, te doelbewust en komt te vaak voor. Ik zoek hiervoor een verklaring in een historische context, niet een verklaring in een religieuze context: een verklaring in de sfeer van vervangend boeten door de dood aan het kruis voor de zonde van de mensheid. Deze gedachten zijn Paulus vreemd en van later datum. De verklaring is te vinden in de historische context van onderdrukking en verzet uitlopend op veroordeling en terechtstelling op een wijze, speciaal gereserveerd voor terroristen -zij die zich verzetten tegen de romeinse overheid-. Het verzet van Jezus was geen gewapend verzet geweest maar door zijn gedrag, woordkeuze en de vele volgelingen van hem werd hij als een gevaar gezien voor de rust in Palestina. Jezus stierf de dood van een terrorist, gekruisigd zoals gebruikelijk bij een terechtstelling van vijanden van de romeinse staat. Als Paulus spreekt over Jezus die gekruisigd is, stelt hij zich radicaal op achter Jezus die gekozen heeft voor God en niet voor de wereld.

Als Paulus spreekt over de 'Heer Jezus Christus' dan staat de naam Jezus centraal tussen twee belangrijke aanspreektitels: Heer en Christus (Messias, gezalfde). De betekenis van dit drietal aan elkaar gekoppelde namen leest u in de brief van Paulus aan de Filippijzen:

(Hij werd gehoorzaam tot de dood, tot de dood aan een kruis.) Daarom heeft God hem hoog verheven en hem de naam verleend die boven alle namen is, opdat bij het noemen van zijn naam *zich iedere knie zou buigen* in de hemel op aarde en onder de aarde, *en iedere tong zou belijden* tot eer van God, de Vader *Jezus Christus is de Heer*. (cursivering Willibrord-vertaling) (Filip. 2,9-11)

Dit ligt er niet om: Jezus heeft een naam gekregen die boven alle namen is in de hemel, op aarde en onder de aarde. Hiermee plaats de jonge gemeente, waar deze tekst ontstond, Jezus boven alle heersers op aarde en dus ook boven de keizer: Jezus Christus is de Heer. Een regelrechte insubordinatie en reden voor de romeinse bewindvoerders om met wantrouwende blik naar deze mensen te kijken. De jonge religie in Klein-Azië getuigde van een radicale mentaliteit: vóór Jezus en tegen 'waar de keizer voor stond'.

In de brieven van Paulus komen we regelmatig uitdrukkingen tegen die typisch voor hem zijn en het begrijpen van de betekenis ervan is niet direct voor de hand liggend en zelfs vaak is de voor de hand liggende betekenis niet de juiste. Neem b.v. de zinsnede 'geloven in Jezus', wat bij herhaling in zijn brieven geschreven staat. Het lijkt alsof Paulus hiermee Jezus aanwijst als de persoon in wie we geloven moeten en we weten dat later deze formulering precies spoort met de interpretatie van Jezus als de derde persoon van de drie-eenheid maar dogmatiek past niet in de beginfase van de beweging!!! Ik interpreteer de tekst echter als: geloven in Jezus is geloven zoals Jezus, trouw en loyaal zijn zoals Jezus; zijn geloof en zijn trouw moet de onze worden. Ik ben ervan overtuigd dat ik hiermee in de lijn van Paulus denk. Ik denk dat de joodse achtergrond van Paulus en zijn typische joodse wijze van argumenteren en de beelden en woorden die hij gebruikt typisch voor hem zijn en voorzichtigheid van ons vragen.

LITERATUUROVERZICHT

In mijn overzicht van aangehaalde werken beperk ik me tot de literatuur die in de voetnoten staat vermeld. Het is duidelijk dat eerdere door mij vermelde boekwerken in mijn vorige artikelen op de achtergrond meespelen. U vindt een uitvoerige lijst in b.v. het artikel *Het is een lange we geweest*.

Het Verloren Evangelie. Onder redactie van Markus Borg, Meinema Zoetermeer 1997.

Marcus J. Borg, *Evolution of the word. The new testament in the order the books were written*, HarperCollins Publishers New York, 2012.

Marcus J. Borg and John Dominic Crossan, *The First Paul. Reclaiming the radical visionary behind the Church's conservative icon*, HarperCollins Publishers New York 2010.

John Dominic Crossan & Jonathan L. Reed, *Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts*, HarperCollins Publishers 2001.

The Five Gospels. The search for the authentic words of Jesus. New translation and commentary by Robert W.Funk, Roy W.Hoover, and the Jesus Seminar, A Polebridge Press Book 1993.

John S. Kloppenborg, *Q, the Earliest Gospel. An introduction to the original stories and sayings of Jesus*, Westminster John Knox Press Louisville 2008.

A.F.J.Klijn, *Jezus in de Apocriefe evangeliën. BuitenBijbelse beelden van Jezus*, Kok Kampen 1999.

Burton L.Mack, *Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk? Feiten, mythen en motieven*, Uitgeverij Ankh-Hermes b.v. Deventer 1997.

Rodney Stark, *De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*, Ten Have Baarn 1998.